

ABEL SOLER*

UN PAÍS DE SET JORNADES DE LLONG:
ASPECTES DE LA REORDENACIÓ
DEL TERRITORI COLONIAL DE
VALÈNCIA PER JAUME I

“Si hi ha un afer geogràfic on el determinisme puga ser invocat, és en la implantació i evolució dels camins. Estenent (...) l’argumentació, el País Valencià, el podem fer fill d’un camí, el camí meridà, molt condicionat pel relleu (...). És clar que no hi hauria camí si no hi haguessen passat els homes i... segons quins homes.”

Vicenç M. ROSSELLO i VERGER
Geografia del País Valencià, 1995, p. 278

RESUMEN

La reestructuración de la red de poblamiento (villas nuevas) y los cambios operados en el paisaje (partición de tierras, nuevos regadíos, caminos y rutas comerciales), en el transcurso de la colonización feudal del actual País Valenciano, están en directa relación con el proceso de afirmación del poder monárquico en la Corona de Aragón y con la aparición de un primer aparato burocrático. En este sentido, destacan toda una serie de actuaciones, sobre todo las concentradas en los años 1270-1274, encaminadas a reforzar las áreas estratégicas del nuevo Reino de Valencia y a consolidar un incipiente eje económico —de efectos aún persistentes— que abarcaba las tierras de Languedoc, Cataluña, Valencia y Murcia.

RÉSUMÉ

La réstructuration du réseau de peuplement (des villes neuves) et les changements faits sur le paysage (des partages de terres, des espaces irrigués nouveaux, des chemins et des routes commerciales), pendant la colonisation féodale de l’actuel Pays Valencien, sont en rapport direct avec le processus d’affermissement du pouvoir royal dans la Couronne d’Aragon et avec l’apparition d’un premier appareil bureaucratique. Dans ce sens, une série d’interventions se font remarquer, surtout celles des années 1270-1274, destinées à renforcer les aires stratégiques du nouveau Royaume de Valencie et à consolider un axe économique —d’effets encore persistants— qui mettait en relation quatre régions: le Languedoc, la Catalogne, Valence et Murcie.

* Becari de investigació F.P.I. Departament de Geografia. Universitat de València.

CONCEPCIÓ DEL TERRITORI I ESTRATÈGIA POLÍTICA D'UN MONARCA VULNERABLE

Jaume primer fou un home amb molts maldecaps i problemes, per tal com exercí el sofrít *ofici de rei* en el segle XIII, sabent-se tothora mancat de recursos, de funcionaris suficients i de fidelitats segures. Dos anys abans de la conquesta de València, el 1236, era advertit pel bisbe de Lleida, de com *vós sabets —e nós sabem aítambé com vós— que vós no havets tresaur, ni vós no havets gran renda; ans sòts embargat de viure anant per vostra terra*¹. La situació de penúria econòmica d'En Jaume contrastava aleshores amb la dels prepotents monarques del veïnat, el de Castella i el de França, però també amb la del rei de Navarra: *Vertadera cosa és que jo he més terra, tres tanta quatre tanta, que vós; mas vós havets més haver que jo*, comentava el rei d'Aragó a Sanç el Fort de Navarra, l'any 1234². Aixó adduïm pel que fa a la carença de *tresaur* i bones rendes. És a dir, de poder efectiu. Pel que respecta al fet de viure anant per vostra terra, donem per gràfiques i apropiades les paraules del pare Burns, quan qualifica el seguici itinerant de Jaume I de *vila ambulat, a manera de cort nómada que exhibia el personatge reial com una icona en una inacabable gira pels seus reialmes*³. La qual situació, seria descrita (c. 1326) per Muntaner —falaguerament i fal·laciosa, cal precisar—, com un avantatge envers els, relativament, més distants i sedentaris sobirans de Castella i França: *hac anat així [Jaume I] llong de temps sejoant per ses terres, e el senyor infant En Pere atretal, car en res no guarden pont ne palanca, ne en temen soferir fred ne calor, amb tal de no ser vists com a senyors a llurs vassalls; ans los són companyons*⁴.

No ens ha de sobtar, vist aixó, que el *Llibre dels Feits*, l'autobiografia reial, reculla precisament la primera definició coneguda de l'actual territori valencià com a espai-camí (c. 1244): *E no ha vui dejús Déu tan delitós llogar com és la ciutat de València e tot aquell regne, e ten bé set jornades de terra de llonc*. Es tracta dels coneguts mots que Jaume posa en boca de Blasco d'Alagó, tot per evocar el moment en què aquest li proposà de conquerir València, del castell d'Alcanyís estant⁵. Don Blasco havia viscut durant una temporada a la *mamlaka Balansiya*, el regne musulmà, i en coneixia ben bé l'estructura del poblament: bàsicament, un itinerari que articulava les distintes *müdüün* o "ciutats" d'aquella regió del Xarq al-Àndalus, amb les seues respectives campanyes, adés pecuàries, adés irrigades. De Morella a Biar, tot passant per Culla, Onda, Morvedre, València, Alzira i Xàtiva, la terra a conquerir no era, per al rei, molt més que aixó: un espinàs de muntanyes mal poblades, econòmicament tributari; amb una medul·la itinerària i mercantil, ben puixant i opulenta. Un país, comptat i debatut, de set jornades de camí, sobre la vella ruta que duïa de Saragossa a Múrcia.

Amb incorporació d'aquella regió, d'aquella delitosa *terra de València*, el rei d'Aragó tenia la possibilitat de repartir senyories, amb liberalitat i mànega ampla, a barons i cavallers; altrament, podia reservar per al Reial Patrimoni una part extensa i considerable del territori. En profit d'ell i dels seus successors en la Corona, Jaume I optà per la segona opció, com han posat en relleu tantes voltes els historiadors: *Les conquestes de Mallorca i del País Valencià havien eixamplat considerablement les bases territorials del poder reial i també els seus recursos patrimonials. El rei era el senyor més gran del país, el més ric en homes, terres,*

¹ JAUME I, *Crònica o Llibre dels feits*, dins SOLDEVILA, F. (1983, ed.): *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, (2a.), cap. 181, p. 81. D'ací endavant, per simplificar l'aparell crític, citarem les cròniques com a *Feits*, Desclot o Muntaner, seguit del capítol i la pàgina corresponents a l'edició de Soldevila.

² Feits, cap. 147, p. 69.

³ BURNS, R. I. (1988): *Societat i documentació. Diplomatarium I: Introducció*, 3 i 4, València (1a. ed., en anglés, 1985), p. 62.

⁴ Muntaner, cap. 21, p. 685.

⁵ Feits, cap. 128, p. 63.

*viles i castells*⁶. Si bé en un principi hagué de cedir, als feudals i als ordes militars, el terç septentrional i més esquerp del regne, a partir de la caiguda de la ciutat de València, Jaume I es reservà la pràctica totalitat del territori incorporat per al seu llintage. I no sols aixó, sinó que féu de València un regne nou, independent d'Aragó: aquesta va ser, en paraules de Fuster, *la gran jugada* del rei Conqueridor⁷.

Tanmateix, l'objectiu no s'acabava amb tenir més terres i tenir-les ell, sinó amb la retenció de les millors comarques, i amb llur correcta potenciació i explotació com a font de pecúnies. El procés exigia, en primer lloc, la vertebració colonial del territori del nou regne, per mitjà de l'establiment de viles de frontera, poblades de cristians. Emperó també consistia a afavorir el correcte desenvolupament econòmic —agro-ramader i mercantil— de les comunitats novament instal·lades: llur dinamització com a fàbriques de renda per a les arques de cal rei. Quan els assessors d'Innocenci IV constataren, l'any 1251, que el Regne de València, en concepte de futura herència, era *molt més important quant a ingressos i beneficis que el Comtat de Barcelona*⁸, no feien altra cosa que pronosticar el que podia ser i seria el país valencià després d'una tasca de colonització que no havia fet més que començar.

D'altra banda, s'ha de veure que els anys del Conqueridor representaren, en l'àmbit de la Corona d'Aragó, una etapa clau quant a la gènesi de les bases i estructures del poder monàrquic. Quan s'encetava el regnat, Jaume era a penes un monyicot investit de poder reial, però mancat de poder real: vulnerable, per tant, als contubernis i atacs de les faccions nobiliàries. Poques dècades més tard, el rei ancià comptava ja amb un nodrit equip de funcionaris ennoblits, juristes assessors, i escrivans de cancelleria. La seua capacitat de domesticar els rebolicats *ricoshombres* d'Aragó i els barons de Catalunya havia augmentat de forma paral·lela a l'increment del patrimoni, la burocràcia i els recursos financers. Justament, la immensa tasca de resdisenyar l'economia i el poblament del territori colonial de València, ajudaren de sobremanera al refermament d'un aparell de poder reial aleshores incipient. I, per bé que se n'ha escrit molt, d'aquest procés de colonització, alguns aspectes romanen encara erms o escassament treballats. No tant els referits a l'establiment de colons i a la subsegüent configuració del nou entramat urbà⁹, com els relatius a la planificació i coordinació política del projecte, i als factors econòmics que condicionaren, en part, la disposició de la nova xarxa de poblament. Aprofiten, doncs, aquestes ratlles a tall d'aportació.

L'ACTIVITAT COLONITZADORA DELS ANYS 1270-1274: SÈQUIES REIALS, VILES NOVES I PARRÓQUIES DE SANT JAUME

El 1270 fou l'any de la represa. Com que el nostre Senyor havia fet bullir la mar i li havia denegat, per segona vegada, la conquesta del Sant Sepulcre, el 1269, Jaume d'Aragó

⁶ FURIÓ, A. (1995): *Història del País Valencià*, Eds. Alfons el Magnànim, València, p. 57.

⁷ FUSTER, J. (1962): *Nosaltres els valencians*, Eds. 62, Barcelona, 1977, p. 43.

⁸ *...quod in redditibus et proventibus comitatuum Barchinone multum excedit*. Els assessors del pontífex arbitraren en la divisió de regnes que Jaume I féu entre els seus fills, en el moment de testar. Vid. BURNS, R. I. (1991): El rei Jaume I i València: perfil d'un conqueridor, dins *La Corona d'Aragó. El Regne de València en l'expansió mediterrània* (1238-1492), Corts Valencianes, València, pp. 65-73, p. 70.

⁹ Els diversos treballs de Josep Torró, Enric Guinot, Robert I. Burns, Pierre Guichard, Pedro López Elum i d'altres —alguns dels quals referirem més avall—, clarifiquen a bastament els trets essencials de la colonització del país; i l'article de BARCELÓ TORRES, M. del C. i al. (1984): El papel de las ciudades en la configuración del Reino de Valencia, dins *Cuadernos de Geografía*, 34, València, pp. 63-79, s'ocupa, a grans trets, de la recomposició territorial de la xarxa urbana i viària en el segle XIII.

renunciava a morir com a croat i retornava als afers de la terra ferma. Va ser aquest un punt d'inflexió, en la vida del monarca i en la infantesa del Regne de València, que mai no ha estat suficientment recalcat. En el transcurs dels quatre anys subsegüents, colze a colze amb son fill hereu, l'infant En Pere, el monarca fundador portà a terme un ambiciós pla d'articulació territorial i de foment de l'economia regnícola, els efectes del qual encara s'hi perceben hui dia amb tota nitidesa. No cal ni dir que el projecte seria continuat per Pere el Gran en els anys del seu regnat (1276-1285) i després d'un parèntesi (1275-1277) forçat pel desordre social entre els colons valencians, la revolta d'al-Azraq, la mort del pare i les reticències dels feudals. Emperó les intervencions dels anys 1270-1274 conformaren el període de major intensitat i conseqüències per al desenvolupament del País Valencià en l'esdevenidor. Tres foren, llavors, les direccions empreses per la corona amb la finalitat política d'enfortir el reialme i, de retruc, el poder de la pròpia reialesa catalànica: l'eixamplament substancial de les terres de regatge, el reforç poblacional dels espais neuràlgics i geoestratègics —el camí meridà, la costa i la frontera del Sud—, i la dinamització de les activitats mercantils de l'eix Montpeller-Múrcia. Si les empreses de repartiment i fundació de viles durant l'etapa 1233-1269 havien sigut fruit de la improvisació, quan no de les presses, les del cicle obert el 1270 mostraran a la clara la saó intel·lectual i el bon criteri de l'equip de col·laboradors del sobirà.

Les operacions de millora i ampliació de la xarxa hidràulica començaren immediatament després de la presa de la capital, a la séquia de Montcada, de l'horta de València. La propietat d'aquesta àrea regada fou repartida en lots entre els nouvinguts, del novembre de l'any 1238 al juny del 1240¹⁰. Ara bé: la *Crònica* de Jaume I dona a entendre que, comptat i debatut el soguejament, hi mancaren terres¹¹. És ben probable —deixant de banda la reducció de mesures a què Jaume I sotmeté la jovada, per decret— que aquesta mancança fóra la causa per la qual el rei decidí perllongar la séquia fins al Puig i Puçol (1240)¹², tot i reservant-se'n l'aigua per al Reial Patrimoni¹³. No obstant aquesta intervenció tan primerenca, dels anys quaranta, els decennis següents no foren prolífics en obres de regadiu. L'única i significativa excepció la constitueixen, si de cas, les tasques de perllongament de la Séquia Reial d'Alzira, encetades el 1258 però demorades durant dècades per manifestos problemes de finançament i de continuïtat en les obres¹⁴. És precisament en els anys 1270-1274 quan hom finalitza i enllesteix, en poc de temps, la séquia gran de la Ribera; alhora que es multipliquen i simultaniegen les mencions documentals de séquies noves, canals reials, projectes de bonificació de secans... El moviment fou intens en durada; extens, pel seu abast territorial, i sistemàtic, pel que s'observa.

L'acabament a la Ribera de la que seria Séquia Reial de Xúquer, els anys 1269-1271¹⁵, permeté destinar pressupostos, mitjans i tècnics per a desenvolupar nous perímetres irrigats, o per estendre més els existents, a la Plana, l'horta de Gandia i la vall d'Albaida.

¹⁰ La data d'inici la proporciona el rei a la seua crònica (Feits, cap. 115, p. 289), l'acabament es troba refrendat pel privilegi en què confirma la propietat de les heretats repartides (1240, juny 17): GARCIA EDO, V. (1988, ed.): *El Llibre dels Privilegis de València*, Vicent Garcia eds., Paterna, p. 66.

¹¹ Feits, caps. 114-116, pp. 286-290.

¹² Segons M. del C. BARCELÓ TORRES i al., *El papel de las ciudades...*, p. 70, fent referiment al pergamí núm. 2.332 de l'Arxiu de la Catedral de València.

¹³ El 29 de desembre del 1239 la corona concedeix a la ciutat la plena propietat de les aigües i séquies de l'horta de València, *excepta cequia que vocatur regia, illa, scilicet, que vadit usque ad Puçol*. Cfr. GARCIA EDO, V. (ed.): *El Llibre dels Privilegis...*, pp. 110-111.

¹⁴ GUAL CAMARENA, M. (1979): *Estudio histórico-geográfico sobre la Acequia Real del Júcar*, Institución Alfonso el Magnánimo, València, p. 50 i ss., i els documents de les pp. 99-101.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 53-54.

Pendent es va quedar, amb tot, la prossecció de la séquia adés esmentada, des d'Algemesí fins a Almussafes. Aquest últim projecte quedaria pendent i ajornat fins al segle XVIII¹⁶. Conegudes són dels investigadors —reprement el fil del discurs— les séquies reials desenvolupades a la plana de Borriana (ara, “de Castelló”) pels anys que ens ocupen¹⁷; també el projecte de la Safor, mal que en menor mesura, ha atret l'atenció dels estudiosos¹⁸. No ha estat aquest, per contra, el cas de la Séquia Reial de Montaverner, a la Vall d'Albaida, interessant actuació jaumina, la qual aquesta és l'hora que roman inèdita¹⁹. La séquia major de Montaverner és del 1271; les de Vila-real i Nules, derivades del riu Millars, daten dels anys 1272-1274; les séquies noves de Gandia —la Nova, la d'Auïr i la del Rei, derivades del riu d'Alcoi— són del 1273-1274. Totes elles estan en relació amb establiments de nova planta, llevat de les tres últimes, que aprofitaren per a consolidar la població d'una vila ja existent.

En conjunt, el balanç dels espais hidràulics dissenyats i engegats entre el 1239 i el 1274, és summament important. Sobretot, perquè la majoria d'elles són de séquies mare de gran capacitat i ameren superfícies molt extenses de terreny. Hom calcula que la Séquia Reial d'Alzira, o de Xúquer, proveïa d'aigües de reg una extensió de vora 40.000 ha (358.808 fanecades forals valencianes) cap a la fi del dos-cents²⁰. D'aquí, l'interès de Jaume el Conqueridor i dels seus successors, primer per promoure, i després per retenir i controlar, els sistemes de reg que havien promogut. Tal com afirma Tomàs Peris Albentosa,²¹

el Reial Patrimoni treia bon profit de l'ampliació del reg: factor populacionista que permetia tenir més súbdits i element fiscal que omplia els cofres de la Corona, mitjançant l'augment dels tributs que produïa en les zones posades en reg (regalies dels molins, augment del terç de delme, delmes novals...).

Adés comentàvem que Jaume I s'havia reservat la titularitat del rec de Montcada o “séquia reial que va fins a Puçol”. Doncs bé: s'ha de dir que, si vené les aigües i els drets als regants l'any 1268, ho féu impel·lit per la fretura de diners que tenia aleshores, quan estava preparant la frustrada expedició a Terra Santa. No serà corrent, en acabant, que se succeïsquen aquesta mena de concessions; ans al contrari, les disposicions legislatives sobre drets d'aigües exclouran ben sovint les séquies del Patrimoni Reial. Valga'n d'exemple que, quan Alfons el Benigne atorgà les penes i calònies *per rahó de les aigües, e de les céquies e dels braçals*, i les taxes a ell corresponents per encant o venda de terres regades, als sequiers i les viles que les havien cobrades tradicionalment (1329), postil·là tot seguit: *No entenem, emperó, que les dites coses hagen loch en la Real Céquia de Algezira, ne altres céquies reals pròpies nostres*²². Un altre cas exemplar del què, en concepte d'ingressos i

¹⁶ El tram d'Antella a Almussafes el preveïen ja les ordenacions de reg de l'any 1273: *Ibidem*, p. 54.

¹⁷ Vid. FELIP SEMPÈRE, V. (1987): *La qüestió de les aigües entre la vila de Nules i Borriana*, Ajuntament de Nules, pp. 12-25.

¹⁸ FONTAVELLA GONZÁLEZ, V. (1952): *La huerta de Gandía*, CSIC, Saragossa, p. 78, i MARTÍNEZ FERRANDO, J. E. (1934): *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia contenida en los registros de la Cancillería Real*, Madrid, vol. I, docs. 1394 i 1635.

¹⁹ Però no per molt de temps, car tenim en premsa un llibre en què hom en parla per extens: SOLER, A. (1998, en premsa): *La vinya del rei. Commemoració de l'establiment de la pobla de Montaverner per Jaume I, l'any 1271*, Diputació de València.

²⁰ PERIS ALBENTOSA, T. (1995): *La Séquia Reial del Xúquer (1258-1847). Síntesi històrica i aportacions documentals*, Ed. Germania, Alzira, p. 25.

²¹ *Ibidem*, p. 27.

²² *Furs de València*, Impr. de J. de Mey, València, 1547, reimpr. facsimil, València, 1990, vol. I, f. 248r.

durant segles, significarien les séquies de sa magestat, el trobem a Barcelona. Allí, les rendes produïdes pels molins de rei, les concessions d'aigua per al reg, l'abastament urbà i les indústries del Pla, componien el gros dels ingressos patrimonials de la corona a la ciutat comtal.²³ Només el rei-arxiduc Carles III d'Àustria, al cap de centenars d'anys de titularitat reial, es veié empès, per les enormes dificultats que trobava a l'hora de finançar la guerra contra els Borbons, a vendre el Rec Comtal a la Ciutat (1711). Aquesta es titulà, de seguida i pomposament, *mestressa i senyora útil* del complex hidromolinar. Però per poc de temps, cal dir, puix la victòria felipista comportà el retorn de la séquia al Reial Patrimoni (1714).²⁴

Un altre capítol essencial de la intervenció jaumina en la reorganització espacial del regne colonial de València, durant el període de 1270-1274, fou el de la creació de viles franques i pobles noves; molt relacionat, com s'ha vist, amb l'augment de les superfícies irrigades. Els papers de la cancelleria d'aquells anys multipliquen les mencions de patis de cases, soguejaments, particions, divisions, revisions, commutacions, etc. En fi, hom percep una frenètica activitat populacionista per als anys adés mencionats, corroborada així mateix per l'itinerari reial que elaborà Miret i Sanz a primeries del segle XX.²⁵

Tot va començar amb una visita familiar: la realitzada la primavera del 1270 per Alfons el Savi, acompanyat de sa muller, qui era filla de Jaume, *per cor que li mostràssem lo Regne de València*. El rei castellà fou rebut al cap i casal sense reparar en les despeses. La següent notícia que ens proporciona la crònica reial tracta de nous establiments —dels poquíssims recollits pel llibre: *...e nós vinguem-nos-en a Xàtiva, e d'aquí anam-nos-en vers Dénia. E aquí nós faem una pobla que ha nom Orimbloi, e faem una altra pobla en val d'Albaida que ha nom Montaverner*.²⁶ S'ha de veure que aquestes fundacions, efectuades el 1271, i les immediatament successives, formaven part d'un pla. Calia preparar-les amb antelació. I això és el que hom va fer, de la cort estant: el 7 de juny del 1270, foren enviats a recórrer el regne tres juristes de cal rei, encarregats de revisar *in situ* una sèrie de llibres locals del repartiment, on s'havien anat enregistrant durant dècades les heretats atorgades per Jaume I.²⁷ Al cap d'uns mesos, arribaren a la capital, on es trobava el monarca, els informes sobre la precària situació del poblament cristià en algunes comarques. I fou aleshores quan el rei es desplaçà cap al sud del país, amb la intenció de temptejar el terreny i trobar-hi emplaçaments per a futurs pobles. Els projectes de Montaverner i Orimbloi ja li ocuparen la tardor d'aquell mateix any. De llavors data la coneguda lletra escrita a Ondara —al costat mateix d'Orimbloi— i remesa al Consell de Barcelona,²⁸ el contingut de la qual il·lustra ben bé els afers que el rei portava entre mans:

Fem-vos saber que nós avem regonegut el Regne de València, que Déus nos ha donat (...), e no trobàrem que en tot lo Regne de València age poblat de christians oltra XXX milia hòmens; e per zo quar nós havem vist que'l regne no ha son compliment d'òmens ni de gent, volem-o-y fer, car, segons semblanza nostra, ben deuria aver cent mil·lia christians en el Regne de València.

²³ FONTANALS I JAUMÀ, R. (1995): El agua que, doméstica, corría por la ciudad medieval, dins *Arbor*, 593, Madrid, pp. 95-117 (pp. 109-111).

²⁴ GARCÍA I FUERTES, G. (1990): *L'abastament d'aigua a la Barcelona del segle XVIII (1714-1808)*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, pp. 31-32.

²⁵ MIRET I SANZ, J. (1918): *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, pp. 564-566.

²⁶ Feits, cap. 502, p. 174; l'anterior citació correspon al capítol anterior, a la mateixa plana.

²⁷ LÓPEZ ELUM, P. (1995): *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*, València, pp. 200-202.

²⁸ Cfr. HUICI, A. (1922): *Colección diplomática de Jaime I el Conquistador*, t. III (2a. part), València, doc. núm. 1341.

Amb independència de la fiabilitat de les xifres manejades pel Conqueridor —òbviament indicatives—, s'hi fa evident la intenció de donar un nou impuls al llarg procés de substitució ètnica selectiva. En aquest sentit, insisteix el rei, en la mateixa carta als jurats barcelonins, que *volem-y fer compliment de tants [colons] com nós y poyrem alongar (...). E no ajats paor de enviar, que y vos n'eretarem prou...* Els exhorta, així mateix, a *que eligats entre vós dos prohòmens qui conosquen los lochs e les terres que nós los mostrarem*. El jorn adiat pel sobirà per a l'inici de la campanya metòdica de repoblació fou l'1 de gener del 1271. D'aleshores endavant començaren a emergir sobre el mapa del país tot un rosari de vilenoves, pobles franques i establiments menors. Heus-ne ací els més importants: Massamagrell, Guadassuar, Montaverner i Orimbloï (Dénia), els anys 1270-1271; Aiolo de Malferit (amb sarrains), el 1272; la Pobra de la Foia d'Alvicén (entre Banyeres de Mariola i Alcoi), el 1272; Vila-real, els anys 1272-1274; Nules, la Vilanova del Palmar de Dénia i la Vilanova de Rugat (l'actual Pobra del Duc), l'any 1273.²⁹ Alhora, es consolidaren definitivament —per iniciativa reial o no— les viles i llocs d'Alzira i Carcaixent (1269-1270), Algemesí (1270-1271), Castelló de la Plana i Atzeneta del Maestrat (1272), Gandia i Palma de Gandia (1273-1274), i Sant Mateu (1274)³⁰. I no passem per alt el fet que Alfons de Castella es trobava organitzant les reiterades repoblacions o assentament de colons a Oriola (1267-1275), Múrcia (1267-1272), Llorca (1270-1271) i les altres viles de la regió.³¹

Fem notar que, a més a més, la cartografia de les pobles jaumines del 1270-1274 coincideix, en els objectius, amb la dels vint-i-tres llibres locals del repartiment revisats l'estiu del 1270,³² i difereix un tant de la dels lligalls del repartiment de les dècades precedents. Hem d'inferir, doncs, que el 1270, al capdavant d'una prolongada etapa de *pensat-i-fet* colonitzador, hi hagué damunt la taula de la cort tot un programa de planificació vertebradora del territori regnícola. Amb uns dissenys concrets i palesos: primar l'ocupació

²⁹ Sobre Guadassuar, Massamagrell, Aiolo i el Palmar, vid. GUINOT RODRÍGUEZ, E. (1991): *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, pp. 321-342, docs. 144, 150, 158 i 159, respect.; sobre Montaverner, Orimbloï i la Pobra del Duc, del present autor, *La vinya del rei...* pàssim; sobre la fallida pobla d'Alvicén, vid. TORRÓ, J. (1992): *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, Diputació de València, València, pp. 104-105; sobre Vila-real, FERRER NAVARRO, R. (1975): "Una fundació de Jaime I: Villarreal", dins *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, CSIC, Saragossa, vol. X, pp. 403-437; sobre Nules, els indicis clars aportats per FELIP SEMPERE, V., *La qüestió de les aigües...*, p. 22.

³⁰ Alzira rep bona aportació de pobladors, Carcaixent degué nàixer llavors i Algemesí fou concebut com a pobla amb parròquia: Cfr. MARTÍNEZ FERRANDO, J. E., *Catálogo de la documentación...*, vol. I, docs. 200, 215 i 224, i Cortés, J. i al. (1981): Les alqueries de la Ribera: assaig d'identificació i localització, dins *Economia agrària i història local. I Assemblea d'Història de la Ribera*, Institució Alfons el Magnànim, València, pp. 209-262 (pp. 224 i 236). En acabant insistirem en el perquè de la data 1271 per a Algemesí. Castelló fou establida definitivament i s'hi creà un raval cristià; Atzeneta i Sant Mateu reberen sengles cartes pobles: GUINOT RODRÍGUEZ, E., *Cartes de poblament...*, docs. 156, 154 i 161, respectivament. A Gandia, l'infant Pere assentà jueus, eixamplà el reg i incentivà la menestralia i la molinèria; mentre que Palma, afavorida també per les obres hidràuliques, comptava amb un batle el 1273: MARTÍNEZ FERRANDO, J. E., *Catálogo de la documentación...*, docs. 930, 1068-1071 i 1635. Ara, cert és que Gandia gaudia ja de muralla des del 1255, segons TORRÓ, J. - SEGURA, J. M. (1991): Asentamientos cristianos fortificados (siglos XIII-XIV): una aproximación tipológica para el sur del País Valenciano, dins AZUAR, R. (comp.): *Fortificaciones y castillos de Alicante*, Caja de Ahorros Provincial de Alicante, Alacant, pp. 147-181 (p. 154).

³¹ Cfr. TORRES FONTES, J. (1988): *Repartimiento de Orihuela, Múrcia-Oriola*; Idem (1960): *Repartimiento de Murcia*, CSIC, Múrcia; Idem (1963): *Colección de documentos para la historia del Reino de Murcia*, vol. I, Academia Alfonso X el Sabio, Múrcia, núms. 95 i 98. Així com altres obres del mateix autor sobre el segle XIII murcià.

³² Eren els quaderns de Peniscola, Corbera, Cullera, Dénia, Calp i Guadalest —la marina; Llutxent, Rugat, Ontinyent, Bocairent, Almirra (Campet de Mirra) i Castalla —la frontera de Villena; Almenara, Morvedre (Sagunt), Alzira, Xàtiva, Albaida, Cocentaina, Alcoi i Xixona —el camí; Onda, Sogorb i Lliria —les tres portes de la Serrania. Cfr. BURNS, R. I. (1987): *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*. Trecs i Quatre, València, (1a., en anglès, 1984), p. 289. A aquestes viles-clau de València, caldria afegir la ciutat, més Morella, Borriana i Gandia, citades amb les altres en el privilegi de confirmació de possessions del 29 d'abril del 1271: GARCÍA EDO, V. (ed.): *El llibre dels Privilegis...*, p. 89.

feudal de les zones geoestratègiques, des d'una òptica militar —la frontera d'Ontinyent a Busot i les marines— i des del punt de vista de l'economia del rei i del regne —el camí de Sant Mateu a Xixona i les planes al·luvials irrigables.

Del regadiu, ja n'hem parlat; de la frontera *sensu stricto* (Ontinyent-Bocairent-Biar-Castalla-Xixona), no en parlarem, puix que havia quedat fermament estructurada de resultes de la neteja ètnica efectuada el 1248-1249 i de les cartes pobles dels anys cinquanta; de la marina del regne, toca dir, ben al contrari, que la cosa estava agra. Els primers reis de València se les veuran i se les desitjaren per poblar sòlidament la zona amb neovalencians, i la situació es prolongarà durant segles.³³ Per una senzilla raó: *...porque las marinas, aunque hacen en alguna manera fuerte al reino o provincia, también le hacen fácil a ser abordadas por armadas de mar.*³⁴ Valga'n de mostra un botó. La primavera del 1304, un estol de Granada saquejà la Vila Joiosa, acabadeta de bastir, i se n'endugué 220 colons. Pocs dies després, la *marítima* d'Alacant a Gandia quedava pràcticament deserta: només els castells hi restaren ocupats per gent d'armes.³⁵ I si primer foren els nazarins del darrer al-Àndalus, després seran els pirates de la Berberia, o de la Turquia. Però, en qualsevol cas, interessa constatar que Jaume I i Felip II prioritzaren la defensa del país assegurant els mateixos indrets costaners.³⁶

El camí prelitoral, aquell primigeni *carrer Major* del País Valencià que s'estenia meridionalment de Sant Mateu a Xixona, era, sens cap mena de dubte, l'objectiu primordial de la política reial d'aquells anys. No sols perquè articulava el territori colonial del nou regne, sinó perquè —i sobretot— posava en comunicació directa el Llenguadoc i Catalunya amb la Castella alt-i-plana i alló que hom deia l'Andalusia —de l'Algarb portugués fins a Alacant. Perquè, parlant amb propietat, no es pot entendre l'ordenació de l'espai conquerit valencià, sense tenir en consideració la següent premisa geohistòrica: *En rigor, el passadís valencià no és sinó un segment d'aquell gran camí de ronda del Mediterrani occidental, el qual travessa sense solució de continuïtat el Principat i encara es prolonga pel Llenguadoc i Provença. L'activitat d'aqueixa via data del paleolític superior.*³⁷ I és que, fins ací, havíem silenciats el fet que l'establiment i fructificació de viles franques havia tingut lloc també, contemporàniament, dellà el riu de la Sénia, en la via de Sant Mateu a Barcelona i Montpeller: Freginals (1274), entre Ulldecona i Tortosa, prop d'Amposta; Vilanova (1274; ara, Vilanova i la Geltrú), etapa clau del camí Tarragona-Barcelona; Cardedéu (1272-1274), entre Barcelona i Girona, etc. Seguint en aquesta línia, Pere el Gran, concedí franqueses i establiments a Figueres (1276), punt de trobada entre Girona i Perpinyà.³⁸ Hem de concloure, doncs, coneixent també la política d'Alfons el Savi al país de Múrcia,

³³ El Calp cristià a penes hi subsistia; Xàbia i la Vila Joiosa —no em direu que el topònim no tenia sorna— fructificaren el segle XIV, i Benidorm i Altea no apareixerien al mapa fins al XVI.

³⁴ ROJAS, C. (1607): *Sumario de la milicia antigua y moderna*, (ed. facsímil dins *Tres tratados sobre fortificación y milicia*, CEHOPU, Madrid, 1985, p. 324); citat per BOIRA MAIQUES, J. V. (1992): Geografia i control del territori. El coneixement i la defensa del litoral valencià al segle XVI: l'enginyer Joan Baptista Antonelli, dins *Cuadernos de Geografía*, 52, València, pp. 183-199 (pp. 189).

³⁵ FERRER I MALLOL, M. T. (1988): *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, CSIC, Barcelona, p. 83.

³⁶ Es tracta de Peníscola, el Grau-València, Cullera, Dènia, Bèrnia-Altea i la Vila; a més —és clar— d'Alacant, Santa Pola i Guardamar. Cfr. BOIRA MAIQUES, J. V. (1994): Viles, castells i torres de guaita al litoral valencià del segle XVI. Les cartes del virrei Vespasità Gonzaga Colonna, dins *Afers*, 19, Catarroja, pp. 555-574, en particular, la fig. 1 de la p. 563.

³⁷ ARACIL, LL. V. (1980): Un país: un camí, dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, València, vol. II, pp. 13-19 (p. 15).

³⁸ Cfr. FONCI RIUS, J. M. (1969): *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, CSIC, Madrid-Barcelona, vol. II, p. 860 i ss.

que el corredor litoral de Montpeller a Llorca va ser reestructurat de cap a peus, en els anys 1270-1275, i en funció d'un pla d'actuació més o menys preconcebut.

Ajornem, però, les apreciacions generals unes línies, i fixem-nos en algun detall, més o menys xocant: ¿per quin pesant motiu, per posar un cas, Jaume I realitzà fins a cinc desplaçaments relacionats amb la fundació de Montaverner, entre el 1270 i el 1271? I més encara, quan a pocs quilòmetres d'aquella nova pobleia, de quaranta cases i un hostel, hi havia les viles d'Albaida i Xàtiva... L'hagiotoponímia no ho diu tot, però ens pot ajudar a respondre. Per exemple, pensem com una dada esclaridora que les parròquies de les poblades itineràries de Montaverner, Algemesí i Vila-real estiguen dedicades a l'apòstol Sant Jaume des del moment de la seua fundació (1271-1272). Poc abans d'això, el 12 de febrer del 1271, el rei d'Aragó havia instituït i dotat una capellania de Sant Jaume a la Seu de València.³⁹ No hi ha dubte que eixa promoció de les advocacions jaumines cal relacionar-la, més aviat que amb la voluntat del rei, amb la de Jaume de Roca, un dels personatges clau de la cort, repoblador eficaç i presumpte fill natural del monarca, a més d'ideòleg i redactor del exordi al *Llibre dels Feits* (c. 1274), el qual comença talment: *Retrau mon senyor sent Jacme, que fe sens obres morta és...*⁴⁰ Vet aquí, doncs, una altra prova de la programació simultània amb què es feren alguns dels establiments més amunt relacionats. En un dels casos, es tractava de crear una quadriculada i propagandística vila itinerària —com indica l'epítet *real*— sobre la via d'Occitània i a les portes de València. Si Borriana, que ara quedava fora del camí, no era més —en paraules del propi rei— que *un vil corral*,⁴¹ atapeït de domicilis encara morescos, la Vila Reial havia de ser una *bastida* europea i cristiana... edificada com Déu mana.⁴² Quant als altres dos establiments relacionats amb aquest, el que hom volia era disposar un llogaret d'acollida, amb altar i cobricel, per als mercaders i transeünts que gosaren endinsar-se en terra de frontera, a una jornada de camí de la capital —Algemesí— o a dues —Montaverner; la tercera era Alcoi⁴³ i la quarta, Xixona. S'hi consagrava així el canvi d'eix vertebrador. El país islàmic de set jornades (recordem: Morella-Culla-Onda-Sagunt-València-Alzira-Xàtiva-Biar)⁴⁴

³⁹ MARTÍNEZ FERRANDO, J. E., *Catálogo de la documentación...*, doc. 1054, p. 233. La parròquia d'Algemesí es documenta per primera volta el 1279-1280: RIUS SERRA, J. (1946): *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280)*. I, *Cataluña, Mallorca y Valencia*. CSIC, Barcelona, pp. 255-267. Sobre el temple de Sant Jaume de Montaverner (hui "*de San Juan y Santiago apóstoles...*"), edificada el 1271, vegeu el nostre treball monogràfic, més amunt referit. Quant a la de Vila-real, hi ha l'article de DONATE SEBASTIA, J. M. (1981): *Retrato arqueológico de una iglesia desaparecida*. La parroquia de San Jaime de Villarreal, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 57, Castelló de la Plana, pp. 117-149.

⁴⁰ *Feits*, cap. 1, p. 3. Al·ludeix a l'Epístola de Sant Jaume (Jm 2, 17) i pretén justificar els pecats del rei —tan sovint lamentats pel confessor reial, Raimon de Penyafort— sospesant-ne les conquestes i d'altres *faits*: [la fe], si no s'expressa amb fets, és morta de soca-rel (...). Tu tens fe però jo tinc fets. *Demostr'm la teua fe sense fets concrets i jo est demostraré, pels meus fets, la fe que tinc*. La fundació d'aquestes parròquies augmentaria la relació fets, pietosos en aquest cas. Com a paral·lelisme, hom pot afegir que la parròquia de la Pobla de Vallbona, fundació de Pere el Gran de l'any 1282, hi roman encara sota l'advocació de Sant Pere apòstol.

⁴¹ *Feits*, cap. 167, p. 77: *...e que haja assetjat vosaltres un lloc tan vil com aquest, que no és major que un corral...*

⁴² Era ben sabut que els filòsofs grecs i *los savis crestians* havien aconsellat que tota bella ciutat devia ésser quadrada i planificada amb carrers drets. Cfr. EIXIMENS, F. (1983): *La crestita*, Eds. 62 i "la Caixa", Barcelona, p. 188.

⁴³ Ací, la corona ordenà l'any 1271 a l cavaller Martín Ximén de Sovarre que fera obra al castell o fortalesa, per tal d'adequar-la com a residència eventual del monarca, segons TORRÓ ABAD, J., *La formació d'un espai...*, p. 142.

⁴⁴ El recorregut es feia pel corredor interior d'Atzeneta del Maestrat, la planura central, el port de l'Olleria i el Pospelat de la serra de l'Ombria d'Ontinyent. En donem notícia, entre altres fonts dels segles XI-XIII, al-'Udrí, al-'Idrísí, al-Himyari i al-Marrakuxí. Vid. GONZÁLEZ MAURAZOS, J. (1996): *Alzira en el Tarsi al-Ajbar de al-'Udrí (1003-1085)*. Comentario a un texto sobre una ciudad de Al-Ándalus, dins *Al-Gezira, revista d'estudis històrics*, 9, Alzira, pp. 57-70; BURNS, R. I. (1981): *Jaume I i els valencians del segle XIII*, 3 i 4, València, p. 137, i IDRÍSÍ (1989): *Los caminos de al-Ándalus en el siglo XII según "Uns al-muhay wa-rawid al-furay" (solaz de corazones y prados de contemplación)*, a cura de JASSIM ABID MIZAL, CSIC, Madrid, p. 92.

esdevenia ara un reialme cristià de nou jornades de llarg, jalonades per estacions viàries de diversa magnitud, algunes d'elles consagrades al major dels apòstols zebedeus: Sant Mateu (1237/1272), Cabanes (1237), Vila-real (1272-74), Sagunt i València (1238), Algemés i Montaverner (1271), Alcoi i Xixona (1256).⁴⁵

Hem insistit en la presència personal del rei Jaume, en el seu capficament en cadascuna de les fites del projecte; ajudat, així sí, per l'infant Pere, que disposava d'un següent propi: d'una petita cort provisional en pràctiques. I en això, en el personalisme que atribuïm al sobirà quant a la gestió i administració dels recursos territorials, hem negligit explicar que darrere del programa del 1270 hi hagué un peripatètic equip de consellers ambulants, juristes rodamentals i factòtums comarcals. En fi, tota una tecnocràcia d'espant i cànem. Sense aquell desplegament de buròcrates, ajudats de tècnics, no hi haguera hagut país-camí, o no l'hi haguera hagut igual.

Als repartidors oficials dels anys de la conquesta que organitzaren assentaments de colons en nom del rei, els succeïren agents més preparats.⁴⁶ No debades, la colonització del país valencià tingué lloc en un temps crucial. Fou llavors quan es donaren a la Corona d'Aragó les primeres passes determinants per a la transformació de la monarquia feudal clàssica —la de les relacions feudovassallàtiques— en *otra idea de Estado que reposa en la abstracción y en las estructuras no personales, donde la idea de poder público se impone entre el soberano y los súbditos*.⁴⁷ I els qui de bell antuvi aparegueren, entre el nostre revaloritzat sobirà i els súbdits valencians, foren els juristes i els batles. Dels primers, escrigué Jaume I al *Libre dels Feits*,⁴⁸ que en tota cort de rei devia haver decretalistes, e legistes, e furistes (...). *E si no haguéssim en nostra cort ab qui poguéssim delliuar, seria vergonya de nós e de nostra cort (...), e per ço que ens poguessen ajudar quan mester fos, los haviem a menar ab nós, e per les senyories nostres*.

Es tractava de persones de formació jurídica moderna, jóvens que venien d'estudiar *ambdós drets* a la Universitat de Bolonya i que, incorporats a la comitiva del rei, eren capaços de desenvolupar les missions més diverses. Després, acabaven fent carrera en l'administració o en l'església —o en els dos llocs a la vegada. Eixe era el cas dels experts o veedors enviats a recórrer el regne l'any 1270, Rubau de Voltorasc, Gil Eiximén i Sancho Eiximenis, prior de Santa Cristina.⁴⁹ Aquest últim, no l'hem de confondre amb el prior que assistí el 1236 a la presa de Borriana⁵⁰ i que esmenta la crònica reial.⁵¹ De qualsevol manera, la coincidència és indicativa d'un fet: que ser superior del monestir-hostal pirinenc de Santa-Cristina de Somport —regit per canonges regulars de Sant Agustí i, tal volta, el cenobi més ric de tot la Corona⁵²— facilitava l'ingrés en el cercle palatí. O, per què no?, a l'inrevés. Del *magister* Eiximenis, de formació bolonyesa, cal dir que el seu

⁴⁵ A més a més d'altres viles importants, com ara Almenara, Alzira, Xàtiva, Albaida, Cocentaina, etc. engarçades igualment en la ruta, pràcticament des del moment de la conquesta. Aquest itinerari, a través de l'Estret de les Aigües de Bellús i els ports d'Albaida i la Carrasqueta, era sensiblement més intricat que l'anterior.

⁴⁶ GUINOT RODRÍGUEZ, E., *Cartes de poblament...*, p. 27.

⁴⁷ IRADIEL, I. (1988): *Cristianos feudales en Valencia. Aspectos sobre la formación del territorio y la sociedad*, dins MAILLO SALGADO, F., *España, Al-Andalus, Sefarad: Síntesis y nuevas perspectivas*, Salamanca, pp. 49-67 (p. 66).

⁴⁸ *Feits*, 396, pp. 146-147.

⁴⁹ GUINOT RODRÍGUEZ, E., *Cartes de poblament...*, p. 27, n. 3.

⁵⁰ Com, de fet, fa el pare BURNS en *Moros, cristians...*, p. 337. D'aquest primer prior, pertinençament anònim, només sabem que el seu nom començava amb la inicial "M.", gràcies a la carta de població d'Almassora, del 1237. Cfr. MARÍA, R. de (1934): *Carta puebla de Almazora dada por el prior del Hospicio de Santa Cristina de Summu-Portu*, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 15, Castelló de la Plana, pp. 287-293 (p. 287).

⁵¹ *Feits*, cap. 157, p. 73.

⁵² En ell trobaven refugi, des de l'any 1104, els pelegrins alemanys i francesos que es dirigien a Sant Jaume de Galícia. Vid. MARÍA, R. de, *Carta puebla de Almazora...*, p. 291.

paper en l'execució del pla d'actuacions del quadrienni 1270-1274 fou llúidior i remarcable. No sols planificà la novella séquia de Montaverner i en repartí els secans (1270-1271), sinó que intervingué en diversos plets importants a Albaida, Agres i Xàtiva (1270, 1272 i 1273), assignà els termes d'Alfara (1271) i resolgué els problemes de delimitació sorgits entre les viles de Bocairent i Banyeres de Mariola (1273)⁵³. I assistí a l'establiment d'Orimbloï i a altres fundacions jaumines, acompanyant el rei. No debades, seguia l'escola del seu predecessor en el càrrec, qui, en una època tan primerenca com és el 1237, repartí personalment les terres d'Almassora i convertí l'alqueria borrianenca en una *bastida* o vileta planificada d'allò més regular.⁵⁴

Un altre eclesiàstic destacat va ser l'adés citat Jaume de Roca o Sarroca, notari, bisbe d'Osca i canceller; *el qual, per nós —recull la crònica reial— era pujat al grau e benefici de bisbalia*.⁵⁵ L'ascens d'aquest funcionari a la cadira episcopal es produí precisament l'any 1273, com a gratificació pels seveis prestats al rei en els anys precedents. Ens interessa, donat el tema que ens ocupa, recalcar el seu paper com a transformador de l'alqueria de Benirabe en una vila ordenada que durà per nom Castelló de la Plana (1272), i com a planificador també del nou raval de la dita vila, per delegació o procura del monestir de Sant Vicent de la Roqueta.⁵⁶ Robert Ignatius Burns l'ha considerat *el braç dret d'En Jaume*.⁵⁷

Esmment a banda, mereix —per completar una terna d'exemples il·luminadors— el cas d'Arnau de Romaní, un altre dels jurisperits de formació romanista que remuntà graons en l'escala social, aquest per la via civil. Com que tot seguit tornarem sobre el personatge, ens limitarem, ara i ací, a exposar que Romaní fou home d'armes durant la revolta d'al-Azraq (1258) i senyor feudal després, a més de batle de València. En 1269 rebé de mans del rei l'alqueria cristiana de Palma (ara, "de Gandia"), consolidada després de la séquia nova dissenyada per l'infant Pere, el 1273. El mateix any 1269 Jaume I li concedí una heretat al nou regadiu d'Alzira, alhora que se li encomanava la faena de repartir i assignar, en forma de lots o heretats, les terres bonificades per la Séquia Reial riberenca. Poc després d'això, contribuí, juntament amb altres prohoms de la ciutat de València, a finançar les darreres obres efectuades al sistema de reg (1271).⁵⁸

Entre la resta de col·laboradors de l'empresa monàrquica, trobem altres juriconsults i consellers del seguici, juntament amb alguns nobles de confiança. Com ara En Guillem de Montcada, senyor de Nules i fundador de la vilanova homònima, amb qui Jaume d'Aragó pactà la gestió i explotació conjunta del sistema de reg de la Séquia Major de Nules (1273).⁵⁹ Completarien la llista de col·laboradors de primer ordre alguns batles locals o representants de la corona a les viles del Reial Patrimoni. En concret, el de Dénia i Calp, Simó de Guasc; el d'Alzira, Ramon Falconer, i el successor de Romaní a València-ciutat, Arnau Escrivà. El primer fou comissionat, amb *plenam licenciam et potestatem*, per establir la Vilanova del Palmar de Dénia (1273); el segon supervisà la construcció de cases

⁵³ Cfr. BURNS, R. I., *Moros, cristians...*, pp. 337-338, i ACA, Reial Cancelleria, reg. 14, f. 125 (1271), i reg. 49, f. 97 (1281).

⁵⁴ Vegeu l'estudi de la planta que fa ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1987): *Villas planificadas medievales del País Valenciano*, dins *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, núm. 7, Madrid, pp. 509-525 (p. 518).

⁵⁵ Feits, cap. 563, p. 189.

⁵⁶ Sobre el raval castellanenc, vid. supra, n. 29.

⁵⁷ BURNS, R. I., *Societat i documentació...*, p. 50. Les dades biogràfiques bàsiques, sobre aquest conegut personatge, podeu consultar-les en DURAN i GRAU, E. (1988): *Gran Enciclopedia Catalana*, Barcelona, 2a.ed., vol. 20, p. 442, s. v. Sarroca, Jaume.

⁵⁸ Vid. MARTÍNEZ FERRANDO, J. E., *Catálogo de la documentación...*, docs. 184, 199 i 200; GUAL CAMARENA, M., *Estudio histórico-geográfico...*, pp. 101 i 104.

⁵⁹ FELIP SEMPÈRE, V., *La qüestió de les aigües...*, p. 22.

per als colons heretats a la Ribera i, probablement, fou el promotor dels nuclis cristians de Guadassuar, Algemés i Carcaixent (1271); mentre que el tercer s'encarregà, juntament amb altres dos comissionats, d'organitzar la població de Vila-real i el repartiment de les terres d'aquell terme (1273-1274).⁶⁰ Com a variant sabedora, cal anotar el fet que al terme de Rugat, de la Vall d'Albaida, l'ofici de batle —i, per derivació, el de partidori d'heretats— l'hagué d'exercir l'alcaid dels castells de Penacadell (la serra de Benicadell), Joan de Montsó, principal responsable de la fundació de Vilanova de Rugat (1273).⁶¹ Finalment, hi hagué les col·laboracions indirectes del clergat regular i dels ordes militars, presents al regne en forma de senyories eclesiàstiques.

Foren aquestes últimes d'una importància cabdal per al reeiximent del projecte polític territorial. Recordem ara la intervenció de Rodrigo Peris Pont, comanador d'Alcanyís per l'orde de Calatrava, i fundador de Massamagrell (1271); la labor de Pere de Peironet, comanador del Temple a Borriana, ajudant al Arnau Escrivà a repartir els secans de Vila-real i duent al dia els comptes del traçat de la nova Séquia Major (1273-1276), o l'establiment de Freginals, al delta d'Ebre, per part de l'orde de l'Hospital (1274).⁶² Per no parlar, de bell nou, del paper dels claustrats de Santa Cristina de Somport i Sant Vicent de València. S'explica així el consell que, per aquells anys, el vell Conqueridor donava al seu gendre Alfons el Savi, relatiu a que, en cas d'enfrontament amb els *cavallers* o magnats feudals de les seues terres, retinguera al seu costat dues coses: *l'església* —ço és, l'estament eclesiàstic, el qual incloïa els ordes militars i regulars— *e els pobles e les ciutats de la terra* —és a dir, els súbdits del Patrimoni Regi.⁶³

Certament, la perícia en l'organització de l'espai i en el desenvolupament de noves xarxes de regatge, de què feren gala els colonitzadors feudals, no fou producte de cap mena d'improvisació. De cap de les maneres. Al darrere hi havia l'experiència colonitzadora que els monestirs de Catalunya i els ordes militars d'Aragó havien acumulat en la gestió dels seus estats i patrimonis, durant l'etapa 1100-1240. Va ser en les cartes de població de Barbastre (1100) i Balaguer (1118) on reviscolà documentalment la figura clàssica de l'agrimensor, esdevingut ara *partidor*, *divisor*, *soguejador* o d'altres termes que seran ja d'ús corrent en els papers i pergamins de la València fundacional.⁶⁴ D'altra banda, episodis de disseny hidràulic protagonitzats per l'orde del Temple, com pot ser la transformació de la terra de Segrià en una horta d'arrossar (1173), o el perllongament de la Séquia Major de la vila de Montsó, a petició dels vilatans (1230), requerien d'un personal tècnic especialitzat.⁶⁵ En l'un i en l'altre cas, els soguejadors i obrers de séquies havien de ser coordinats per persones versades en l'art de l'escriptura i en les tècniques d'administració de patrimonis, tal com el propi rei En Jaume va fer veure, l'any 1239, als prepotents barons de la cort. La qüestió sorgí quan, només fou presa València, el rei va delegar el repartiment d'heretats a mans d'Assalit de Gúdar i Eiximén Peris de Tarassona, oficials de sa casa. Alguns *ricshòmens* s'indignaren pel fet que partiren la terra de la capital dues

⁶⁰ Vid. GUINOT RODRIGUEZ, E., *Cartes de poblament...*, doc. 159, p. 342; MARTÍNEZ FERRANDO, J. E., *Catàlogo de la documentación...*, doc. 978, p. 215; FERRER NAVARRO, R., *Una fundación de Jaime I...*, p. 424.

⁶¹ Segons TORRÓ ABAD, J. (1996): *Colonització feudal i resistència andalusina al Regne de València. La frontera meridional (1238-1277)*, tesi doctoral inèdita, Universitat de València, p. 212.

⁶² Vid. supra, i FELIP SEMPÈRE, V., *La qüestió de les aigües...*, p.16.

⁶³ Feits, cap. 498, p. 173.

⁶⁴ GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (1996): *Arqueología del paisaje e historia agraria: algunas cuestiones de método*, dins *Revista d'Història Medieval*, 7, València, pp. 223-242 (p. 231).

⁶⁵ CUVILLIER, J.-P. (1984): *L'irrigation dans la Catalogne medievale et moderne*, dins *Melanges de la Casa de Velázquez*, t. XX, París, pp. 145-187.

persones de rang inferior. Anaren i comunicaren al rei que *tota la gent ne parla, i que jassia que ells [Gúdar i Peris] sien bons e savis en dret, no fan a ella a partir, ans hi devets metre dels pus honrats hòmens que havets aquí*. Jaume —sagaçment— els encomanà la tasca a ells. Al cap d'un temps, els nobles hagueren de renunciar i reconegueren que no s'hi aclarien: *sapiats per cert [adreçant-se al monarca] que nós trobam gran embarg en aquest feit... Llavors, el rei els portà davant de la cort entera i els humilià públicament, tot i proclamant que els cavallers no saben partir la terra*.⁶⁶

Aquest episodi primerenc de transformació paisatgística de l'horta de València, l'hem de relacionar amb el perillongament de la séquia de Montcada, on moltes de les presumpes traces de centuriació romana rastrejades per G. M. Cano tal volta daten del segle XIII. No totes: és clar que el substrat antic hi deu aflorar. Per bé que la denominació del *Jovedat*, nom amb què hom coneix el conjunt de les terres regades per la mare de Montcada —de *jovada*, mesura foral emprada en el repartiment—, pot ser indicativa de la importància del procés quadriculador del dos-cents.⁶⁷ El que sí resulta ben probable és que la *centuriació* de Castelló de la Plana dega molt al *savoir faire* topogràfic dels subalterns d'En Jaume Sarroca, els quals hi treballaren durament en el bienni 1272-1273.⁶⁸ La veritat és que dels agrimensors sabem molt menys que dels procuradors d'heretats, repartidors i altres delegats de la corona que coordinaren les tasques d'amidament i cadastració. I això que el *Llibre dels Furs* s'esplaia, precisant detalls i minúcies sobre les diverses maneres de partir jovades i fanecades, i especificant fil per randa les diferents dimensions que havien de tenir les *cordes de soguejar*.⁶⁹ Coneixem, així sí, alguns antropònims: Arnau de Maials, soguejador de les heretats de València al nord del riu Xúquer (1258), o Bertomeu de Jaca, soguejador del regne (1261).⁷⁰ Arribats al moment crucial, l'any 1270, el nombre de soguejadors en nòmina havia de ser notable, quan el rei Conqueridor es va veure obligat a demanar a "tots els qui tenen terres a València" —el regne, s'entén⁷¹— una contribució econòmica especial *super facto soguegiamenti*; és a dir, "sobre l'afer del soguejament" (abril del 1271). Aquesta imposició extraordinària, resultat d'un pacte amb els súbdits, es comprén en el context d'entesa política que, des del 1265 almenys, caracteritzava les relacions entre Jaume d'Aragó i els prohoms *parvenus* de la ciutat-i-regne de València. Sempre en llaor i profit d'un programa colonitzador dels anys 1270-1274 que, indirectament, els beneficiava moltíssim.

⁶⁶ Feits, caps. 285-288, pp. 114-115.

⁶⁷ Relatiu a la delimitació entre el Jovedat de l'Horta Nord i l'Extremal (la part marjalenca i regada de fonts), hi ha l'article de SALES MARTÍNEZ, V. (1988): La cuestión del extremal en el regadío de la Real Acequia de Moncada, dins *Cuadernos de Geografía*, 44, València, pp. 221-234.

⁶⁸ Sobre les traces de centuriació ací mencionades, vid. CANO GARCÍA, G. M. (1974): Sobre una posible centuriatio en el regadío de la acequia de Montcada (Valencia), dins *Estudios sobre las centuriaciones romanas en España*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, pp. 115-127, i LÓPEZ GÓMEZ, A. (1974): Posibles centuriaciones en Castellón de la Plana, ibidem, pp. 129-136. R. GONZÁLEZ VILLAESCUSA ha mostrat el seu escepticisme, recentment, sobre la validesa de les aportacions compilades per V. M. Rosselló en aquell llibre. Vid. *Arqueología del paisaje...*, p. 224: *...buena parte de las centuriaciones allí publicadas no resisten hoy un análisis crítico, y muchas podemos interpretarlas como parcelarios medievales*.

⁶⁹ GARCIA I SANZ, A. (1979, ed.): *Els Furs. Adaptació del text dels furs de Jaume el Conqueridor i Alfons el Benigne de l'edició de Francesc-Joan Pastor (València, 1547), a l'ordre dels mateixos furs en el manuscrit de Boronat Pétrade de l'Arxiu Municipal de la Ciutat de València*, Vicent Garcia eds., València, f. 109v., p. 237.

⁷⁰ Dades que, entre d'altres, proporciona Enric GUINOT, *Cartes de poblament...*, p. 27. Per la seua banda, Josep TORRÓ dedica un capítol de la seua tesi doctoral (*Colonització feudal...*, pp. 200-218) als repartidors i soguejadors. I poca cosa més trobareu. Per cert: no hi ha dubte que Maials —català— i Jaca —aragonés— provenen de la ribera d'Ebre.

⁷¹ *...illi qui habent bona Valencia*. ACA, Reial Cancelleria, reg. 18, f. 80. Dels tres col·lectors de la contribució, un és el propi batle Arnau Escrivà, de qui més amunt i més avall hem escrit.

Menys estudiades estan encara les permanències espacials d'aquelles intervencions de cirurgia plàstica a què sotmeteren el paisatge el hòmens de cal rei. Hem pogut observar, per exemple, que al terme de Montaverner hi ha tot un aplec de morfologies parcel·làries: les traces de centúries romanes del pla d'*Aqua Lata/Colata* (segle I d. C.?) s'hi juxtaposen a les jovades quadrades del secà, partides el 1271; als rastres de fanecades quadrades de l'horta d'*al-Harrazín/Alfarrasí*, fruit del bast repartiment del 1248, i als generosos lots de fanecades distribuïts a l'horta nova de la Séquia Reial, també el 1271.⁷² Pel que respecta a la planificació d'aquest i d'altres sistemes de reg, la cosa es complicava, per tal com els assentistes havien de dirigir un equip conjunt de soguejadors i de tècnics hidràulics.

Ocupem-nos ara d'aquests últims; breument per força, puix la recerca en aquest camp és quasi nul·la.⁷³ Aixó no obstant, l'estudi de Gual Camarena sobre la Séquia Reial de Xúquer demostra l'existència de documentació sobre el particular. Així les coses, els papers de la cancelleria jaumina ens mostren una sèrie de *sequiers*, i *mestres d'aigua* o *de séquies*, dirigint les obres de la Ribera: un tal Bonfill (1260), Arnau Vidal (1274) i, segurament, Bortac de Montornés (1269).⁷⁴ També parla la nostra documentació medieval de *llevelladors* i de *cercadors d'aigües*, tot i que moltes voltes la mateixa persona entenia de totes les tasques relacionades amb la captació i distribució dels recursos hídrics. Un cas interessant trobe que va ser el de l'aragonés Pere-Nicolau de Luna, un dels llevelladors ocupats a la séquia d'Alzira allà pels anys de 1269-1273, on seria recompensat graciosament per la corona amb un lot de terres de regadiu. Lluny d'esdevenir llaurador, Luna, acompanyat per sa muller, mamprenqué el camí de la Frontera. Arribà a la vila de Cocentaina, fundada pocs anys abans (1256), i oferí els seus serveis professionals —ara, de *mestre d'aigües*— als vilatans. Pel que es veu, allí participà a l'ampliació de les hortes i a la construcció de nous molins. L'any 1275 romania a les Muntanyes, quan denuncià un tal Pero Peláez, a qui havia malvenut les terres d'Alzira —il·legalment, en contra del que estipulaven les condicions de la donació reial—, per deure-li encara diners.⁷⁵ En el transurs d'una dècada, Nicolau de Luna degué prosperar, i adquirí coneixements i experiència amb l'edat, suposem que treballant pel Sud de l'actual País Valencià. La qual cosa explica algú aspecte del text del document amb el qual la comtessa Beatriu, vídua de l'infant castellà don Manuel i senyora de Billena, dirimeix en el litigi obert entre el Consell dels cristians i l'Aljama dels moros d'Elx, sobre les séquies majors dites de Marxena i d'Albinella (1285): *...tiengo por bién —disposà la comtessa— que Nicolás de Luna, maestro de las aguas, fiziesse de nuevo el partidor de Marchena et el partidor de Alveniella, porque cada uno dellos oviessen su derecho segund las medidas que yo mandé fazer de ferro, selladas con mio sello.*⁷⁶ Sembla que les expectatives del mestre, com ara la nostra atenció, es desplaçaven cap al migdia.

⁷² Per a més detalls sobre el particular, vid. el nostre treball monogràfic sobre Montaverner, en premsa. D'altra banda, resulten esclaridores les observacions de R. GONZÁLEZ VILLAESCUSA (*Arqueología del paisaje...*, pp. 223-242) i l'exemple que cartografia sobre la vall de Beneixama.

⁷³ L'excepcions a aquesta afirmació la constitueix l'obra de Thomas F. GLICK, en particular el seu vell treball (1968) sobre *Levelers and Levelers: Surveying Irrigation Canals in Medieval Valencia*, dins *Technology and Culture*, vol. 9, núm. 1, pp. 165-180.

⁷⁴ GUAL CAMARENA, M., *Estudio histórico-geográfico...*, pp. 52, 100-101. Tots ells, catalans, curiosament.

⁷⁵ Cfr. PONSODA SANMARTÍN, J. J. (1996): *El català i l'aragonés en els inicis del Regne de València, segons el llibre de cort del justícia de Cocentaina (1269-1295)*, Ed. Marfil, Alcoi, p. 84-85 i 340.

⁷⁶ IBARRA Y RUIZ, P. (1914): *Estudio acerca de la institución del riego de Elche*. Tipogr. de Jaime Ratés, Madrid, pp. 231-232.

LA QÜESTIÓ DE MÚRCIA I ELS MERCADORES DE CATALONIA

Sí, perquè el procés de colonització feudal del país de Múrcia, tingué molt a veure amb la mobilització d'efectius duta a terme per Jaume I a partir del 1270. Comencem pel principi. Com és ben sabut i conegut, el 1264 els musulmans de la zona de Múrcia i del baix Guadalquivir esgarren els tractats de rendició pactats amb el rei de Castella i descolguen la destrala de guerra. Jaume I acudeix en ajut de son gendre Alfonso X, ocupa la terra de Múrcia, *manu militari*, i pacifica la regió (1265-1266).⁷⁷ Per tal de sufragar la costosa campanya, coordinada per terra i per mar, el d'Aragó comptava amb la desaprovació de la noblesa aragonesa, la qual es va negar en redó a auxiliar el seu *senyor natural*; però, així sí, s'assegurava la inestimable contribució econòmica i naval de catalans i occitans. Encara que l'aportació més substancial va ser la que feren els oligarques de la ciutat de València,⁷⁸ els quals —en bona sintonia, com estaven, amb el batle i també prohoms valencià Arnau de Romaní—⁷⁹ reberen en contraprestació un privilegi especial (1266): aquell que acabava amb la provisionalitat de l'ofici de *jurat* i de la institució coneguda amb el nom de *Consell de la Ciutat*. L'Ajuntament de València acabava de nàixer.⁸⁰ Poc després, el 1271, Jaume I també convocaria corts valencianes a petició d'aquells primers magnats de la terra i modificaria els *Furs*, estesos a la totalitat del regne,⁸¹ amb la intenció de compensar-los per llur col·laboració en el pla d'ordenació del territori, iniciat l'any anterior. Cal recordar, amb tot, que bona part d'aquests burgesos neovalencians eren negociants catalans i transpirinencs instal·lats feia no res a la ciutat de Guadalavivar.

Sabent això, resulta molt difícil creure que la conquesta de Múrcia fóra el gest altruista d'un monarca vell i pietós, com ell ens vol fer pensar, per mà del redactor de la *Crònica*. Ans al contrari, tot plegat fa veure que va ser aquest un *feit* interessat i que el mòbil de la campanya bèl·lica fou més aviat econòmic que polític o geoestratègic. Encara que, al nostre parer, tindria una clara relació amb el programa articulador del territori valencià gestat amb posterioritat. Si no és així, no s'entén la denominació de *camí de Múrcia*, aplicada ja abans del 1264⁸² a la ruta que començava a vertebrar el territori de la València nounada, del riu d'Ulldecona fins a la costa de Xixona.⁸³ Aquest nou eix viari de Montpeller i Barcelona a Múrcia encara persisteix com a camí rural en algun tram, on es conserva la denominació com una estranya relíquia toponímica: el *camí* o *senda de Múrcia* que va de la Pobla Llarga a l'Estret de les Aigües de Bellús,⁸⁴ la *senda de Múrcia*, a Albaida, etc. Des del primer moment de l'ocupació feudal del país, els fluxes de persones i mercaderies

⁷⁷ La revisió més recent d'aquest episodi històric, la trobareu en GARRIDO i VALLS, J.-D. (1997): *Jaume I i el Regne de Múrcia*, Rafael Dalmau ed., Barcelona.

⁷⁸ Jaume diu al *Llibre dels Feits* (cap. 408, pp. 149-150) que, a l'hora de fer recapte de fons, *parlam amb los prohoms de la ciutat*.

⁷⁹ TORRES FONTES, J. (1967): La reconquesta de Murcia por Jaime I de Aragón, Academia Alfonso X el Sabio, Múrcia, pp. 207-209. Els diners foren retuts per Arnau de Romaní a Jaume Sarroca, el qual portava els comptes de la campanya, presentats al rei el 9 de gener del 1267, a Montpeller.

⁸⁰ Cfr. NARBONA VIZCAÍNO, R. (1990): Inicios de la organización político-institucional en los municipios valencianos del siglo XIII, dins *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*, Alacant, pp. 199-207 (p. 202).

⁸¹ COLON, G. - GARCIA, A. (1980, eds.): *Introducció als Furs de València*, Barcino, Barcelona, vol. I, pp. 58-59.

⁸² Ens referim al nom que rebia el camí al seu pas per la vila d'Alcoi. Vid. TORRÓ ABAD, J., *La formació d'un espai...*, p. 142.

⁸³ El riu d'Ulldecona, esmentat pels Furs, és el de la Sénia. La *costa de Xixona*, era el nom aplicat (1275) a la pujada per on hom traia cap a la Canal xixonenca, quan hom venia del camp d'Alacant. Cfr. PONSODA SANMARTÍN, J. J., *El català i l'aragonès...*, p. 109 et *passim*.

⁸⁴ Deguem la referència al professor Juan Piqueras, qui documenta el topònim *camí de Múrcia* en mapes diluïtescos de la regió de Xàtiva.

entre la València neoconversa i la Múrcia encara sarraina havien sigut considerables. Però el camí encara seguia sent el dels moros. Així doncs, de seguida que la corona regulà els peatges pagadors a Borriana, Morvedre, Xàtiva i Biar (1251), el rei s'adonà que Biar, juntament amb Xàtiva, esdevenia el port interior més lucratiu del regne.⁸⁵ "Què hi podem fer, per rendabilitzar millor l'avinentesa?", degué pensar llavors. Doncs, fundar Cocentaina, Alcoi i Xixona el 1256 —Albaida datava del 1248—, i agranar així cap a casa. Amb això, deixava la senyoria de Billena i la conca de Vinalopó fora del camí reial, d'una banda, i vitalitzava, d'altra, la feréstega frontera meridional valenciana. L'establiment de viles noves a la Plana, la Ribera i la vall d'Albaida en el període que ha centrat la nostra atenció (1270-1274) no es va fer sinó per refermar la ruta nova, com és lògic pensar. Però no creguem que el programa incloïa únicament la planificació de séquies i de viles ortogonals amb cases d'autoconstrucció; hom contemplava igualment la realització d'una innovadora política d'obres públiques. Ens referim a la construcció, sobre la ruta, de ponts novells de pedra picada, com ara tres de nous a València, dos iniciats el 1270 i d'altre el 1274; el pont de Santa Quitèria, a Vila-real (1275); el d'Alzira, enllestit el 1278; el de les Tres Viles sobre el Millars, acabat el mateix any.⁸⁶ Actuant així, no feia el rei de València altra cosa que seguir l'exemple d'Alfons X de Castella. Aquest s'havia dedicat a adequar també els passos al tram meridional de la nou vial perimediterrani, amb la promoció, entre d'altres, d'un pont de nova planta sobre el jaç del riu Segura, per facilitar el trànsit dels ramats que aplegaven de Xinxilla a Múrcia (1271).⁸⁷ És clar, que aquest capítol de construccions, pel que fa al cas valencià, no fou executat amb la immediatesa dels altres, car es preveuria la seua conclusió a mitjan termini i seria acabat encara per Jaume II.

Després de tota la feina, quedava pendent l'any 1274 la —diguem-ne— inauguració oficial del nou traçat. L'acte es prolongà durant tota la primavera d'aquell any, perquè coincidí amb el moment culminant del regnat del Conqueridor, el de la entrevista amb el papa, en el transcurs del Concili de Lió. Quan el rei tornava d'uns dies de recés i cacera a Múrcia, acompanyat per la família reial castellana (febrer), rebé a Alzira la citació de mans dels emissors pontificis. Aleshores, En Jaume convertí el viatge a Lleó de França, on pretenia ser coronat pel *Pare Apòstoli*, en una desfilada triomfal a través del nou eix mediterrani. I, segons Muntaner, anà visitant tots sos regnes e ses terres, a manera de pendre comiat.⁸⁸ El *Llibre dels Feits*, per contra, insiteix en aspectes més pragmàtics i anodins, com ara la revisió i abastament de tots els hostals de la ruta: *Ans de gran temps que nós fóssem lla [a Lió], faem-hi prendre nostres hostals, e havíem-hi enviat ço que mester hi havíem bé a dos meses o a plus.*⁸⁹ Per a la qual cosa calgué imposar una cena —impost— a les viles del regne (1274, febrer 20).⁹⁰ L'itinerari de Joaquim Miret i la *Crònica* de Ramon Muntaner ens donen compte puntual del recorregut i de les grans festes que els súbdits de València, Catalunya i Montpeller oferiren al vell sobirà, quan aquest presentia que se li acostava l'hora del traspàs.⁹¹ La insistència de les cròniques reials a relatar aquest *feit*, aquesta demostració

⁸⁵ BURNS, R. I. (1987): *Colonialisme medieval. Explotació postcroada de la València islàmica*, Tres i Quatre, València (1a., en anglés, 1975), pp. 122 i 130.

⁸⁶ Sobre aquestes obres, vid. GUICHARD, P., *Nuestra historia*, Mas-Ivars eds., València, 1980, t. III, p. 102, i MARTÍNEZ FERRANDO, J. E., *Catálogo de la documentación...*, docs. 218, 372 i 396.

⁸⁷ TORRES FONTES, J., *Colección de documentos...*, p. 39, doc. 34 i p. 62, doc. 46.

⁸⁸ Muntaner, cap. 25, p. 688.

⁸⁹ Feits, cap. 523, p. 179.

⁹⁰ MARTÍNEZ FERRANDO, J. E., *Catálogo de la documentación...*, vol. I, p. 359, doc. 1643

⁹¹ L'infant Pere li havia parat a Torroella de Montgrí una festa privada per celebrar la fi oficial d'un llarg i feliç regnat que no tardaria en acabar, per donar pas a la saba nova. La data, d'allò més simbòlic: la Pasqua de Ressurrecció. Vegeu els darrers capítols del *Llibre dels Feits*; Muntaner, cap. 23, pp. 686-688, i MIRET I SANZ, J., *Itinerari de Jaume I...*, p. 566.

de poder feta davant del rei de Castella,⁹² no hem de passar-la per alt. Caldria fer cas a En Muntaner, quan escriu:

E no pensets que sia poc ço que costà al senyor rei d'Aragón e a sos fills aquest fet, ans vos promet que muntà a tant que tota Castella no ho poria pagar de quatre anys (...); que en veritat forts seria que el rei de França hi pogués bastar (...). E lo senyor rei En Jacme d'Aragón fo d'aquest fet pus alegre a totes hores...

Ara bé, el discurs que teixim es complica si tenim en compte que, pel que sembla, hi hagué un segon projecte de camí de Múrcia que completava la ruta principal de Montpeller⁹³ a Llorca. Hi perviuen, encara hui, deixalles toponímiques summament indicatives de l'existència d'aquest itinerari després fracassat: el *camí de Múrcia*, en la zona de transició entre la Vall d'Albaida i la Safor; o bé, el *camí de Múrcia*, entre Ontinyent i Beneixama. El resseguiment de la ruta ens porta a dos llocs ben estratègics: la vall de Biar i la replanissa de Dénia. Del primer, molt més fàcil de transitar que la regió d'Alcoi, ja n'hem parlat. Del cas de Dénia, caldria tractar-ne amb deteniment. Perquè, si fem cas de la fonamentada opinió de Josep Torró,⁹⁴ les fallides fundacions d'Orimbloi (1271) i la Vilanova del Palmar (1273), prop d'Ondara, tindrien com a motiu l'abandonament de l'enrunada *madīna* islàmica i, com a fi, la de creació d'un nou empori marítim, portuari; el qual projecte comprenia la instal·lació d'una nodrida colònia de jueus. La voluntat de comunicar aquesta Nova-Dénia reubicada amb el passadís de Vinalopó, a través de la canal prebètica de la vall d'Albaida, donaria sentit i trellat al traçat del segon camí de Múrcia: Gandia i Palma, consolidades llavors; la Vilanova de Rugat (1273), Montaverner (1271), Ontinyent i Biar.

D'aixó cal que ens ocupem ara: del sentit i el trellat dels dos nous camins de Múrcia, entrecreuats —significativament— a Montaverner, la fundació paradigmàtica i millor documentada del quadrienni 1270-1274. Un trellat que no capirem, si abans no identifiquem els usuaris del camí. O, si més no, els usuaris més productius per a les butxaques de la corona: els mercaders i, per antonomàsia en aquell temps, els mercaders de draps de França.

La geografia i la història recent acabaven de fer del país de Múrcia, l'any 1265, un enclau de primera magnitud estratègica, a cavall dels regnes de Granada, Castella i València; entre la mar i la meseta; entre l'Europa feudal, agressiva i precapitalista, i un Islam prósper econòmicament, mal que alhora decadent. Tal com hem vist, quan parlàvem adés de Biar, des de la dècada de 1240 tot un allau de mercaders freqüentaren els camins de la Frontera, i, en acabant, ajudaren Jaume I a recuperar la terra murciana. Eren catalans i llenguadocians que, assentats fonamentalment a la ciutat de València, reexportaven els anomenats *draps de França* i d'altres parts pertot la península, a través de les rutes d'eixida de la Manxa i Múrcia. Així doncs, les noves terres incorporades pel rei Jaume a la Corona d'Aragó esdevingueren, durant la segona meitat del segle XIII, un pont comercial —a més de lingüístic— entre dues àrees econòmiques complementàries: el Nord econòmic, productor de teixits de llana bona qualitat, i una Castella llanera i

⁹² Ramon Muntaner en va ser testimoni directe del viatge, quan era menut, i remembra en la *Crònica* —ibídem— que el rei i la reina de Castella s'allotjaren a ca son pare, a la vila de Perelada.

⁹³ Montpeller no sols era una de les ciutats més grans i riques de la Corona. Muntaner no es cansa de repetir l'apreci que Jaume I tenia per la seua ciutat natal, de tal manera que *tota hora volia ell anar a Montpeller* (caps. 11 i 15, pp. 676 i 679).

⁹⁴ TORRÓ ABAD, J., *Colonització feudal...*, p. 189.

molt poblada que demandava aquesta mena de manufactures.⁹⁵ Punt nodal i principal d'aquelles rutes de mercaders era Múrcia. Quan el 1264 els sarraïns murcians feren avallot, l'esglai fou gran, segons Bernat Desclot,⁹⁶ puix a la ciutat hi havia molts cristians, *e mercaders e altres gentes*. Però, amb la seua ràpida intervenció, l'infant Pere aconseguí pacificar la terra, *sí que tot hom podia anar pels camins salvament e segura*.⁹⁷ L'operació de neteja ètnica resultant de la reincorporació de Múrcia a Castella, comportà també la repoblació dels nuclis més importants amb cristians, tasca encetada pel propi rei Conqueridor el 1266.

Parem esment al reiterat interès que manifestà el comte-rei en l'afer colonitzador murciana. Només acabada la campanya murciana, l'arquebisbe de Barcelona li proposà de deixar el repartiment de terres sota la supervisió de l'*adelantado* castellà, Alfonso García. Heus ací la rèplica de Jaume: sobre deixar Múrcia a mans d'Alfons X, d'acord; *mas partirnos d'aquí e lleixar la terra a gent de Castella, així com ell [García], e a don Pedro Goçman, que no ho teníem per bé*.⁹⁸ Va ser aleshores quan intervingué ell en persona, repoblant amb els seus propis súbdits, mètodes i propòsits, perquè *quan ells [els castellans] eren poderoses dels llocs, los perdien...* Aquesta última raó exposada pel monarca, i sovint interpretada com a que subsistia el perill que els moros hi recobraren el poder,⁹⁹ amaga —al nostre veure— una crítica finament irònica. I, de més a més, enllaça molt bé amb els retrets que, pocs anys més tard, faria Jaume al seu gendre, el rei Savi de Castella, sobre certes irregularitats i revisions de la política de repartiment que ell havia dut a terme a l'horta murciana. L'advertiria Jaume que *fort hi errava* i que no sabien els castellans partir la terra, tot i apuntant —premonitòriament?— que, en cas de negligir el desenvolupament econòmic i social de la ciutat, *ja negun temps no serà bona, Múrcia*.¹⁰⁰ I, doncs, el novíssim entramat colonial del Sud de València se'n podria ressentir. El capficament personal del rei de València en els afers de govern del seu veí castellà arribà al punt de demanar una suma important de diners al batle de Dénia, Guasc, per a despendre'ls en un interessat *viaticum civitatis Murcie*,¹⁰¹ dissimulat sota l'aparença d'una campanya de dènou dies de caça i relax (1274). Una pregunta, formulada abans per V. M. Rosselló,¹⁰² ens sobta: *¿Algún objetivo polític camuflat amb unes vacances familiars?* La resposta la trobem a les planes del Llibre dels feits, quan Jaume hi deixa caure el motiu real del desplaçament: *érem-hi anats per veer com se poblava [Múrcia], e car havíem tan gran alegria de llur bé com si fossen nostres*.¹⁰³

Els anteriors consells del sogre perquè el gendre castellà poblara Múrcia amb un centenar de prohoms residents, i amb mercaders i *menestrals*, coincidien cronològicament amb els prolegòmens del projecte d'ordenació territorial, i amb la visita que Alfons realitzà a la ciutat valenciana (1269-1270). És evident: En Jaume d'Aragó sabia que Múrcia

⁹⁵ Vid, entre d'altres, RECLÀ, J. (1972): El comercio entre Francia y la Corona de Aragón en los siglos XIII y XIV, y sus relaciones con el desenvolvimiento de la industria textil catalana, dins *Temas Medievales*, Anubar eds., València, pp. 27-47; IRADIEL, P. (1986): En el Mediterráneo occidental peninsular: dominantes y periferias dominadas en la Baja Edad Media, dins *Desigualdad y dependencia. La periferización del Mediterráneo occidental*, ss. XII-XIX (Múrcia, 1984), *Áreas. Revista de ciencias sociales*, Múrcia, pp. 64-77.

⁹⁶ Desclot, cap. 65, p. 452.

⁹⁷ Feits, cap. 422, p. 153.

⁹⁸ Feits, cap. 452, p. 161.

⁹⁹ Vid, v. gr., RUBIO GARCÍA, L. (1989): *La Corona de Aragón en la reconquista de Murcia*, Universidad de Murcia, Múrcia, p. 111.

¹⁰⁰ Feits, cap. 498, p. 173.

¹⁰¹ ACA, Reial Cancelleria, reg. 19, f. 93v (Orxeta, 1274, gener 10).

¹⁰² ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1975): Múrcia, un país català frustrat?, dins *Miscel·lània Pau Vila*, Societat Catalana de Geografia, Granollers, pp. 375-385 (p. 378).

¹⁰³ Feits, cap. 522, pp. 178-179.

havia sigut *la major vila e la pus honrada de tota l'Andalusia, llevada Sibília*¹⁰⁴ i pretenia que fóra endavant una segona València, mercantil i burgesa, i no pas una vila dessubstanciada, quartejada entre *hijosdalgo* castellans i cavallers absentistes.¹⁰⁵ I cal dir que, en bona mesura, ho aconseguí. De resultes de tot aixó, la ciutat del Segura, habitada majoritàriament per catalans, prosperà vistosament:

*Sí que passa per mig de la ciutat un carrer qui és ara un dels bells carrers de la ciutat, ne sia en neguna ciutat: que el dit carrer és gran e ample e comença del lloc en què es fa lo mercat, qui és davant los Preïcadors, e dura entró l'esgleia major de madona Santa Maria; e en aquell carrer és la pellisseria, e els canvis, e la draperia e d'altres oficis molts.*¹⁰⁶

Aquesta descripció del carrer de la Draperia de Múrcia, feta per Ramon Muntaner (c. 1326), n'és ben eloqüent. Naturalment, els progressos de la manufactura i el comerç es perceberen a València amb anterioritat. De tal manera que la Draperia del cap i casal valencià proporcionava ja el 1269 unes rendes considerables que el rei podia emprar, adés per a pagar deutes, adés per a subvencionar les activitats litúrgiques del benifet de Sant Jaume de la Seu.¹⁰⁷

S'explica el progrés dels països de València i Múrcia en les dècades subsegüents per l'actuació més o menys coordinada dels dos sobirans de la zona, durant els anys 1270-1274. En efecte, Alfonso el Sabio li féu cas d'immediat, al sogre, i, en el transcurs dels quatre anys que segueixen, es dedicà a dinamitzar l'economia regional, a fomentar els intercanvis i les manufactures. El de Castella¹⁰⁸ promogué la fira ramadera de Llorca (1270), i decretà llibertats i franqueses per als *mercaderes vecinos e estrannos* que arribaren a Alacant, Oriola i Múrcia (1271), a banda de millorar, com més amunt comentàvem, les infraestructures viàries. La fira d'Oriola, s'inaugurava llavors també (1272), segons el privilegi reial, *por facer bien et mercet al concejo de Orihuela, a los que agora son et serán d'aquí adelante, et porque ayan más e valan más, et porque la villa se pueble mejor.*¹⁰⁹ Per la seua banda, Jaume encomanà la tasca de foment del mercadeig al Regne nouat de València, en bona part, a un personatge que ja coneixem: el batle Arnau de Romaní, senyor de Vilallonga. Per mediació seua foren afavorits, amb franqueses i salconduïts (1269-1271), nombrosos mercaders de Narbona, Gènova, Perpinyà, Barcelona, etc. que actuaven pel territori valencià. La concessió d'obradors i patis a menestrals de València i Xàtiva —per mà de Romaní— a Gandia —per mà de l'infant Pere— o a la zona de Dénia —per mitjà del batle Guasc— foren també recurrents en els anys 1268-1273.

De bell nou, Romaní se'ns presenta com a col·laborador d'una política monàrquica que afavoria clarament els seus interessos personals. El senyor de Vilallonga (mort el 1276) fou un hàbil negociant i, a banda de fomentar els itineraris comercials en nom de la corona, coneixia molt bé els afers del mercadeig. Ell en persona havia comprat roba de

¹⁰⁴ Feits, cap. 450, p. 160. N'hi ha una altra variant, al cap.498, p. 173: *la mellor vila que solia ésser en Andalusia, llevada Sibília*.

¹⁰⁵ En certa manera, el rei catalanófil i amb visió de futur que fou Jaume I, s'adonava que la vitalitat i prosperitat d'una ciutat depenia, en bona mesura, de l'activitat d'una nodrida capa de *juristes, notaris, mercaders e drapers poderosos*, per emprar paraules d'Eiximenis escrites un segle més tard: *Lo Dotzé del Crestià*, cap. 115, f. 54, citat per VILA, S. (1984): *La ciudad de Eiximenis. Un proyecto teórico de urbanismo en el siglo XIV*, Diputació de València, València, p. 76.

¹⁰⁶ Muntaner, cap. 16, p. 681.

¹⁰⁷ MARTÍNEZ FERRANDO, J. E., *Catálogo de la documentación...*, vol. I, docs. 939 i 1054.

¹⁰⁸ TORRES MORERA, J., *Colección de documentos...*, docs. 34, 44, 46 i 95-98.

¹⁰⁹ ÉLSTAL, J. M. del (1982): *Mercados y ferias medievales en Alicante, Orihuela, Elche y Guardamar*, dins *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos*, 35, Alacant, pp. 21-55 (p. 33).

luxes, per valor de 900 sous, al draper perpinyanès Dalmau de Vila-rasa, per omplir els cofres de Na Constança de Sicília, muller de l'infant Pere (1266). D'altra banda, arrendà per diversos anys les rendes de la casa de dit infant, les de la ciutat de València i les d'altres llocs del regne. Com que disposava d'un patrimoni considerable —senyories, cases, diners— es lucrava, així mateix, prestant quantioses sumes a Jaume I i al fill d'aquest o finançant projectes de la monarquia. De més a més, i en qualitat de batle, li pertocà organitzar la visita del rei de Castella de l'any setanta. Com a anècdota, hom sap amb certesa que fou ell també qui subornà l'alcaid d'Elx, l'any 1265, durant la campanya de Múrcia; episodi que el rei En Jaume rememorava de manera una mica diferent: *E teniem tres-cents besants amagats, e metem-los-li per la mànega de la almeixia [a l'alcaid], e fo pagat de nós.*¹¹⁰ Fins i tot, prevaricà en la gestió dels fons públics, cosa que li comportà —a ell i als seus socis eventuals, Guillem de Perelada i Guillem Arnau— el pagament de substancials multes al rei, de qui, de tota manera, obtingué exempcions de lleudes i peatges per als seus vassalls musulmans que mercadejaven arreu del país (1276). També comprenia a la perfecció —lletrat com era ell i jurista— la lògica del mercader i de la moneda, i arribà a arrendar el lucre del monetari encunyat al reialme valencià. Ja tenia molt clar, Arnau de Romaní, allò que cent anys més tard havia d'escriure frare Eiximenis: *que els mercaders són vida de la terra on són, e són tresor de la cosa pública.*¹¹¹ Comptat i debatut, hem de veure en aquest prohoms, que sabia jugar molt bé sobre el tauler polític i econòmic del seu temps —juntament amb Jaume I i Alfons X— un dels pares i preconitzadors de l'Eix Mediterrani, *avant la lettre.*¹¹² Mentrimentres, el sobirà en persona, que no entenia tant de qüestions especulatives com N'Arnau, es trobava encuriós i s'interessava per la producció experimental de teixits de seda i de luxe que intentaven desenvolupar a Xàtiva un tal 'Alí, *mestre de les porpres*, i els fills d'aquest, Muhammad i Abū Khairān.

Com a complement de tot el que s'ha dit, anotarem que també es facilitava l'assentament d'aljames jueves a la frontera, i hom eximia de lleuda i peatge (1274) els mercaders de València que portaren gèneres a Montpeller per mar i per terra.¹¹³ La relació marítima de València i Barcelona amb el port de Montpeller era tan vital a l'hora de facilitar el procés exportador de productes tèxtils, que no veiem altre motiu per explicar les malaurades fundacions d'Orimbloï (1271) i el Palmar (1273), ambdues emplaçades vora mar, a la comarca de Dénia. Sens dubte, Jaume I hauria desitjat promocionar aquest indret com a port meridional dels seus dominis, per tal com estava encarat a la ciutat de Mallorca (l'actual Palma) i en una bona localització per facilitar l'entrada i eixida de mercaderies occitanes, a través del segon camí de Múrcia que adés descrivíem. Atenguem a una cosa: la menció de Montaverner i Orimbloï en la crònica reial no és casual ni atzarosa. Obeeix a la satisfacció que el monarca tenia en veure acomplert, l'any 1274, el programa reestructurador del territori valencià de què venim parlant. Tanmateix, la previsió fallà, quant al cas que ens ocupa ara. Així, l'encara denominat *camí reial* de la vall d'Albaida, readequat per iniciativa conjunta de les viles d'Ontinyent i Gandia el 1432, va quedar com a canyada o via pecuària, i poca cosa més.¹¹⁴ En canvi, la ruta meridiana esdevindria, des del pri-

¹¹⁰ Feits, cap. 417, p. 152.

¹¹¹ EIXIMENIS, F., *Lo crestià*, p. 223.

¹¹² Sobre Romaní, cfr. MARTÍNEZ FERRANDO, J. E., *Catálogo de la documentación...* vol. I, docs. 618, 632, 637, 756, 861, 941, 1041, 1043, 1051, 1080, 1164, 1166, 1903 et *pàssim*.

¹¹³ *Ibidem*, vol. I, docs. , 637, 800, 904-905, 930, 939, 1051, 1068-1071, 1085, 1459, 1595, 1632 i 1635.

¹¹⁴ Bé que popularment se'l denomina *camí reial d'Ontinyent a Gandia*, en uns papers del segle XIX se'n diu *camino real que se dirige desde la ciudad de Dénia a la de Villena*, (ARV, Batlia, lletra E, exp. 3.302 -any 1826- f. 1r), i en d'altres, se'l coneix amb el nom de *Camino Viejo de Gandia a Madrid y Andalucía*.

mer moment, un eix comercial sòlidament assentat. Encara que aleshores ningú no podia garantir la seguretat dels traginers que marxaven per la Frontera. L'estrena mateixa del camí, acabat de reforçar mitjançant els establiments de Vila-real, Algemesí i Montaverner, es veié entenebrida, l'any 1272, per l'assassinat d'uns mercaders a les partides de Xixona, un crim que tingué molt preocupada la corona.¹¹⁵

Cal remarcar, arribats en aquest punt, un detall esclaridor: els principals protagonistes de tot aquell intens tràfec, de l'expansió comercial cap a les noves terres ocupades pels feudals, foren els *mercatores de Catalonia* dels papers llatins de la cancelleria francesa —o *mercaders de la terra*, en documents arromançats de casa nostra—, aveïnats a les ciutats i viles grans de Catalunya, València i Múrcia. Aquests, en la segona meitat del segle XIII, navegaven amb fustes i d'altres vaixells *in maritimam a Marsilia usque Valentiam*, quan no empraven la ruta terrestre, *cum equitaturis et animalibus*, per Barcelona, Perpinyà, Beziers i Narbona, per traure cap a Montpeller.¹¹⁶ Aquesta darrera ciutat llenguadociana era aleshores *uno de los focos principales de atracción para los comerciantes catalanes (...), centro comercial de primer orden, donde florecía el comercio musulmán y cristiano, y cuya prosperidad debió-se, principalmente, a la presencia de los mercados pisano y genovés*.¹¹⁷ El carrer Major del nucli antic montpellerí, l'actual barri de Sant Fermí, encara conserva un indici d'aquella etapa d'esplendor manufacturera: se'l coneix com a carrer de la Draperia o de Sant Fermí.¹¹⁸ El mateix cas s'ha donat a la vella Draperia murciana, la qual, per qüestions de pertinàcia en la conservació dels espais simbòlics urbans, era descrita a en la dècada de 1920 d'aquesta manera: *La calle de la Trapería (oficialmente del "Príncipe Alfonso"), ya famosa en el siglo XIII, recta, concurridísima, con los casinos, círculos, hoteles, etc., aunque estrecha, es el principal centro de la ciudad*.¹¹⁹ En conclusió, hom pot dir que, després de les fundacions jaumines del 1271, hi havia a la Península Ibèrica dos camins de Sant Jaume: el vell, el dels pelegrins que cercaven béns espirituals al tocar del *Finis Terrarum* de Galícia; i el nou, el dels mercaders que venien anhelant beneficis materials vers la Frontera meridional, recentment oberta pels feudals. En els anys successius i en poc de temps, els emplaçaments més poblats de la nova ruta, de Montpeller a Múrcia, s'ornarien de draperies i de casalots de mercaders emprenedors. Molts d'ells, de *nació catalana* o *vers catalans*, segons els cronistes de l'època.¹²⁰

QUATRE PAÏSOS: UN CAMÍ. EFECTES I PERMANÈNCIES D'UNA POLÍTICA TERRITORIAL DOSCENTESCA

Repassem un mica d'història. En 1234, havia fracassat la forja d'un eix polític a la vall d'Ebre, perquè el rei d'Aragó havia preferit conquerir València a guerrear amb Castella i heretar el regne navarrés. Per un altre cantó, el tractat de Corbeil (1258) havia posat fi als somnis de crear un estat transpirinenc paragonable, en poder i recursos, als de Castella i França. Així les coses, l'aposta del 1270 no fou per l'expansió mediterrània. Això vindria immediatament després: el 1282. L'aposta dels anys setanta del segle XIII consistí a refer-

¹¹⁵ ...in partibus de Sexona, resa el document: ACA, Reial Cancelleria, reg. 20, f. 333.

¹¹⁶ Cfr. REGLÀ, J., *El comercio entre Francia...*, pp. 31-32, 39, 43, 47.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 34.

¹¹⁸ Vid. PAWŁOSKI, K. (1990): La creation de Montpellier et les débuts de l'urbanisme europeen, dins *Bulletin de la Société Languedocienne de Géographie*, 113, fasc. 3/4, Montpellier, pp. 431-451.

¹¹⁹ TORMO, F. (1923): *Levante. Provincias valencianas y murcianas*, Guías regionales, Ed. Calpe, Madrid, p. 349.

¹²⁰ Els textos de Muntaner sobre la catalanitat etnolingüística dels primers murcians són tan sobradament coneguts i difosos, que fóra embafós repetir-los ací.

mar el camí perimediterrani com a eix vertebrador —i alhora dinamitzador— de quatre països molt acostats: el Llenguadoc, Catalunya, i els regnes de València i Múrcia. Sense capir açó, res no entendrem de la configuració historicoeconòmica de l'ara denominat Arc Llatí d'Europa, en el tram corresponent als estats espanyol i francès. El bon ull del geògraf, sense entrar en més detalls, comença hui a intuir la importància del substrat històric, i de Jaume I com a *figure-clé de l'organisation du territoire de Murcie a Montpellier (...)*. *Il colonisa les terres conquises, fonda des villages et établit des liens socio-économiques et culturels entre les régions de son royaume.*¹²¹

No caldria insistir en les conseqüències que la política jaumina dels anys 1270-1274 comportaria per al futur desenvolupament demogràfic, socioeconòmic i cultural del País Valencià. Si de cas i en primer lloc, es fa evident que la proliferació de nuclis nous a la Plana, la Ribera o la Safor, reforçà l'entramat urbà de viles medievals, moltes de les quals són, hui en dia, xicotetes i mitjanes ciutats; actives totes elles en el context de l'Eix Mediterrani peninsular. Aquestes, des del primer instant en què foren creades, explotaren el territori assignat, i ho feren durant centúries i d'una manera més o menys racional. Les unes accentuarien llur caràcter agrari en el transcurs dels segles; d'altres s'iniciarien, al cap de pocs anys, en la producció de manufactures. Ajudà molt el fet que la colonització del país s'efectuara en un període de bonança demogràfica i econòmica d'Europa.

Indicis, locals però clars, d'aquesta puixança, poden ser els projectes hidràulics desenvolupats per iniciativa dels flamants consells vilatans, tot seguint l'exemple de la política reial de séquies reials i ocupant-ne els mateixos tècnics —cas del mestre Luna. No hem parlat més amunt dels nous molins que persones com Nom-de-Déu de Valls o Almeric-Llorenç Ferrer promovien a Cocentaina, on també hom regava tot el que podia —cas de la vídua de Joan Salas, *qui porta aigua a terra nova a rreguar, quan ella no la ha mester*— allà pels anys 1275-1277.¹²² A partir d'ací, els exemples documentables sobre reforma i ampliació d'hortes proliferen a mansalva en els segles successius, encara que no disposem de massa estudis sobre el particular. Per exemple, la vila de Pego, constituïda el 1280, s'afanyà a construir molins i a desenvolupar, el 1292, el projecte d'una séquia nova.¹²³ També a Elx, com hem vist, hi hagué reformes al mesosistema hídric (1285) i, a la Múrcia catalanoparlant del 1298, hom esmenta documentalment l'existència d'un *açut nou de part de la séquia Alquibla*.¹²⁴ Vertaderament, l'extensió del regadiu fou un fenomen generalitzat a tot l'àrea catalànica. L'explotació lucrativa del recurs aigua, per a molins i bancals, abastà tals cotes a les planes periurbanes (segle XIII), que féu perillar el proveïment urbà del Rec Comtal a Barcelona, o el de la Séquia de la Vila a la ciutat de Mallorca.¹²⁵ Durant la baixa edat mitjana, hom pot intuir que les iniciatives municipals foren moltes i ben planificades, com ho demostra un dels pocs casos estudiats: la Séquia Nova del Pou Clar d'Ontinyent (1421-1424).¹²⁶ Tanmateix, cal pensar que serien el Sud de l'actual país i la

¹²¹ ORTELLS CHABRERA, V. (1994): L'organisation historique du territoire dans la Méditerranée occidentale: de Murcie a Montpellier, dins *Méditerranée, revue géographique des pays méditerranéens*, Aix-en-Provence, núm. 1.2., pp. 67-70 (p. 68). Número especial dedicat a l'Arc Llatí o Eix Mediterrani.

¹²² Els llibres de la Cort del Justícia de Cocentaina de la segona meitat del segle XIII, ofereixen mencions diverses sobre "séquies noves", a tal de bonificar bancals o moure moles; amb els corresponents ponts per superar desnivells i exaguadors o escorredors. Cfr. PONSODA SANMARTÍN, J. J. (1996): *El català i l'aragonès en els inicis del Regne de València, segons el llibre de cort del justícia de Cocentaina (1269-1295)*, Ed. Marfil, Alcoi, pp. 60, 68-69, 74-75, 85, 90, 104, 106.

¹²³ TORRÓ ABAD, J. (1990): *Poblament i espai rural. Transformacions històriques*, IVEL, València, p. 85.

¹²⁴ RUBIO GARCÍA, L., *La Corona de Aragón...*, p. 137, any 1298, doc. V.

¹²⁵ FONTANALS I JALMÀ, R., "El aigua que, domèstica...", p. 110.

¹²⁶ TEROL I REIG, V. (1994): Una iniciativa municipal ontinyentina a la tardor de l'edat mitjana: la séquia del Pou Clar o Séquia Nova (1421-1424), dins *Alba*, 9, Ontinyent, pp. 137-150.

planura central valenciana els espais més dinàmics pel que respecta a l'extensió de les xarxes de reg. Quan el gironí Francesc Eiximenis assatjà una descripció de la terra de València, vers la fi del segle XIV, definí la conca al·luvial que presidia el regne com una felicíssima *plana de regadiu e arborada que ha bell tinent e gran, ço és del Coll de la Garrofera tro a Xàtiva e tro a Oliva e tro a Dénia*.¹²⁷ I així que la gran expansió dels perímetres regats a la Ribera hauria de tenir lloc encara entre els segles XV i XVIII.¹²⁸ En aquesta darrera centúria, després de diverses remodelacions del paisatge agrari, s'inicià de manera experimental la introducció del taronger, a partir de tres nuclis innovadors, exactament situats sobre el vell camí de Montpeller a Múrcia: Vila-real, Carcaixent, Oriola.¹²⁹ En aquestes i altres viles valencianes, gràcies en bona part a la dinàmica socioeconòmica oberta en temps del Conqueridor, s'hi havia conformat un vivíssim mercat de la terra i, des de les primeres dècades, una classe notable de llauradors emprenedors, avessats a l'ús i gestió *cooperativa* dels sistemes hídrics, etc. Tot quedava enllestit, doncs, per al posterior enlairament de l'agricultura comercial valenciana en el transcurs de l'era del capitalisme clàssic: fenomen excepcional dins el context mediterrani.¹³⁰

L'impuls vertebrador del camí dels mercaders, per Jaume I i els tecnòcrates de calbot del seguici reial, tingué igualment certes conseqüències i repercussions, a curta i llarga durada històriques. El Llenguadoc doscentesc era un focus d'indústria tèxtil en plena vida; Catalunya, no. Per aquest motiu els mercaders catalans preferien comerciar amb teixits de Narbona o Montpeller. Encara que sí que s'havia desenvolupat (segle XIII) una certa indústria embrionària al Rosselló —sobretot a Perpinyà— i a la Catalunya Vella.¹³¹ La reexportació de *draps de França* produïts a la marina del golf de Lleó estava a mans, més que res, dels mercaders catalans, els quals conegueren una època daurada entre el tractat de Corbeil (1258) i la guerra amb França per la qüestió de Sicília (1283). Després d'això, sobrevingué una etapa de conflictes i de dificultats (1283-1313) en què els *mercaders de la terra*, valencians i catalans, patiren in comptables vexacions i pèrdues incidentals, i en què els drapers de Catalunya i València començaren a imitar la producció occitana, ajudats per la corona. L'any 1304, quan el batle de Barcelona, Romeu de Marimon, demanava a Jaume II mesures proteccionistes per fomentar la naixent indústria barcelonina, esgrimia: *que yo sé que el senyor rey En Pere [1276-1285], a qui Déus perdó, se trebayllà molt d'aquesta rahó, e se'n viu ab lo rey de Castella [Alfons X?]*.¹³²

La promoció de l'activitat tèxtil al llarg del nou eix econòmic de Catalunya-València-Múrcia, prompte oferí resultats. A l'Alcoi de les dècades fundacionals (1260-1280) els colons compraven gèneres als drapers de València i a un tal Pere Sanç, de Xàtiva. Poc després, en uns papers de Cocentaina del 1294, trobem que s'hi venien draps del mateix Sanç i de drapers de València, Cedrelles, Roca i Maçó. Però ja treballaven a la mateixa vila contestana els drapers Bernat de Clarmon —occità?— i Guerau Calandri. Al cap de pocs anys (1316), hi havia una primera agrupació de peraires a Alcoi i la importància de la

¹²⁷ EIXIMENIS, F. (1983): Endreça al tractat *Regiment de la cosa pública*, dins *Lo Crestià*, selecció a cura d'Albert Hauf, Edicions 62, Barcelona, p. 296.

¹²⁸ PERIS ALBENTOSA, T., *La Séquia Reial...*, p. 21 i ss.

¹²⁹ PIQUERAS, J. (1985): *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica*, Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios, Madrid, p. 180.

¹³⁰ Vid. CALATAYUD, S. - MILLÁN, J. - CRUZ, M. (1992): Les transformacions de la societat agrària en el procés de desenvolupament capitalista: el regadiu valencià el segle XIX, dins *Recerques*, 25, Curial, Barcelona, 1992, p. 126.

¹³¹ Hi havia manufactures draperes a Perpinyà, Vilafranca de Conflent, Prats de Molló, Puigcerdà, La Bisbal, Olot, Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Berga, Moià, Granollers, Sabadell, Terrassa, Tortosa, Banyoles, Valls i Girona. Vid. REGLÀ, J., "El comerç...", p. 37.

¹³² *Ibidem*, pp. 31 i 38.

manufactura local (1337) impel·liria el Consell de la vila a nomenar *veedores* per a l'ofici.¹³³ Pel que fa al cap i casal, la producció de draps ja era considerable abans del 1270, quan els jurats nomenaren també *veedores* del ram. Tanmateix, no fou fins a les primeries del segle XIV que la ciutat i les viles de València imitaren de les formes organitzatives i productives dels centres de la terra d'Oc. Així mateix, i segons Paulino Iradiel, a la ciutat i al país de Múrcia *també se desenvolupa una important manufactura textil precapitalista que inclou certes coincidències o similituds formals —con un retraso cronològic de algunas décadas— con la de Valencia*. De fet, les primeres ordinacions gremials de Múrcia, conseqüència en part de les mesures proteccionistes promulgades per Alfons XI, reproduïxen mimèticament les valencianes. D'altra banda, la cartografia dels principals centres de producció de draps al sud del riu Ebre (segles XIV-XV) tindria una clara relació amb la política de planificació axial de Jaume I: Morella i Sant Mateu; Castelló, Borriana i Vila-real; Sagunt, València, Alzira i Xàtiva; Alcoi, amb les Muntanyes de València i la conca de Vinalopó, i, finalment, Múrcia, Mula i Llorca. També hi hagué a Oriola, cap al 1400, *gran ofici de perayria*; però la competència econòmica i la tirania política de la ciutat de València n'enfonsaren la producció.¹³⁴

De qualsevol manera, es fa evident que el camí obert per Jaume I facilità la protoindustrialització de la regió, escalonada de nord a sud, durant els segles subsegüents. El camí d'Alcoi, referit pel capellà d'Alfons el Magnànim (1449), visitat per Münzer (1494) i per altres viatgers estrangers, recollit per Villuga (1537),¹³⁵ començava a desenvolupar llavors el paper articulador de *carrer Major* del País Valencià. I no sols pel que fa a la manufactura, sinó també pel que respecta a les activitats comercials. La segona meitat del segle XVIII, ordinaris i traginers del Gremi de Llogaters de Mules de Sant Antoni Abat, de Barcelona, segons Assumpta Muset, *travessaven les terres llewantines (sic), llocs de destinació habitual d'una bona part de la producció industrial catalana (València, Alzira, Alacant, Oriola, Múrcia, etc.), els quals, malgrat la proximitat al mar, conegueren una activíssima circulació de carruatge*.¹³⁶ Entre els qui transitaven amb freqüència de tramuntana a migdia destacaven, encara i al cap de segles, els agents comercials llenguadocians; si fem cas dels comentaris d'un baró il·lustrat de nació francesa que visità el país en temps de Carles IV d'Espanya:

*Allò que distingeix sobretot la ciutat i regne de València, és el treball de les fàbriques. Les de draps contribueixen molt a la prosperitat del regne, sobretot les manufactures d'Ontinyent, Cocentaina i Alcoi. Elaboren aquestes fàbriques la major part de les llanes de la comarca, les quals, mal que de qualitat inferior, donen molt bons draps corrents i són molt buscades per a les manufactures del Llenguadoc.*¹³⁷

¹³³ Cfr. TORRÓ, J., *La formació...*, p. 177 i ss.; PONSODA SANMARTÍN, J. J., *El català i l'aragonès...*, pp. 91, 116, 119, 138 i 149; Furió, A., *Història del País...*, 101.

¹³⁴ Iradiel, P., *En el Mediterráneo occidental...*, pp. 67-69.

¹³⁵ SANCHIS I SIVERA, Josep (1932, ed.): *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1932, p. 189, quan Montaverner seguia sent etapa del camí València-Alacant; SANCHIS, C. - PIQUERAS, J. (1994): Los caminos valencianos y su evolución histórica, dins *Caminos-II*, núm. 27, Madrid, pp. 38-61 (p. 54); VILLUGA, J. (1546): *Repertorio de todos los caminos de España*, reeditat a Madrid el 1950, p. 29.

¹³⁶ MUSET I PONS, A. (1995): Els transports per terra entre Catalunya i la resta de regions espanyoles al segle XVIII, dins *Recerques*, 31, Curial, Barcelona, pp. 73-92 (p. 78-79). La mateixa autora constata que l'itinerari Alzira-Alacant es feia pel camí que duïa a Xixona.

¹³⁷ Ens hem permès ací la llicència de traslladar al valencià aquest text, pertanyent a una apressurada traducció al castellà de *Un passeig per Espanya durant la Revolució Francesa*, obra del baró de Bourgoing, feta per GARCIA MERCADAL, J. (1962): *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Aguilar, Madrid, t. III, p. 1056.

Poc després vindria l'era industrial, el ferrocarril i la mecanització de la producció. Aleshores, la difusió axial de tècniques i experiències continuava vigent, com il·lustra aquest retall descontextualitzat de Fuster,¹³⁸ d'on caldria retenir —si més no— la toponímia i la cronologia: *En 1835 les primeres Tarcoet comencen a treballar en unes filatures de Patraix; en 1841 és accelerada la mecanització del nucli fabril d'Alcoi; en 1860 Elx ja utilitza màquines per a substituir la feina manual en el trenat del jute...* Per cert, ...d'on procedien aquestes màquines? La intensa relació entre les dos ciutats de Sant Jordi, Barcelona i Alcoi (segles XIX-XX), el desplaçament meridiana de tècnics i de *know-how* industrial han passat del tòpic a la historiografia; la relació de Barcelona amb València, sovint és oblidada. Pensem ara al cas de Joan Rovira i Torres, català que havia viscut al cap i casal valencià, i que proposava impulsar la indústria del cotó a València (1816), per carta remesa a l'ajuntament de la ciutat. O el del soci de l'Institut Industrial de Catalunya, Miquel Aleu, quan escrivia al president de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València (1848), constatant que *los progresos fabriles hechos por otras naciones han ido penetrando y cundiendo a poco a poco entre nosotros*.¹³⁹ No hi ha dubte que la vella ruta del segle XIII seguia actuant com a factor dinamitzador, i econòmicament cohesionador, en un sentit que la cronologia deixa ben clar: de nord a sud.¹⁴⁰ Finalment, s'ha de dir, les infraestructures realitzades els darrers anys pel govern valencià —per exemple, l'autovia de Xàtiva-Alcoi-Alacant— han contribuït a envigorir aquest tram d'un Arc Llatí que se'n dibuixa plurisecular.¹⁴¹

Com a última conseqüència remarcable de les intervencions planificadores del segle XIII —un tant secundària respecte de les altres— hi hauria l'explicació de molts paral·lelismes existents entre la regió castellana de Múrcia i el país catalanoparlant de València.¹⁴² Amb franquesa es pot dir que, de Jaume primer ençà, el futur socioeconòmic de la regió de Múrcia-Alacant quedaria un tant deslligat de l'Andalusia bètica i moruna, i fortament relligat al corredor meridiana que comunica amb el continent, tal com ho havia estat segles abans de l'Islam: en els anys daurats de la Via Augusta. L'enfocament geohistòric ens portaria a afirmar, en fi, que la particular orientació i —diguem-ne— textura colonial de la Múrcia del dos-cents estaria en directa relació amb el desenvolupament econòmic de la regió durant els segles posteriors. I, en última instància, explicaria la inserció del *triangle murcià*, Múrcia-Cartagena-Llorca, en el traçat d'un prometedor eix de desenvolupament europeu que sembla superposar-se sobre el vell camí de Montpeller al Sud. És a dir, sobre una ruta que conceberen Jaume I i Alfons X, de manera coordinada, tot i comptant amb l'ajut d'assessors de la talla i la vàlua d'un Arnau de Romaní. Podem admetre, doncs, per a ells, una certa responsabilitat en la primera gestació d'aquesta banda de l'Arc Llatí o Mediterrani; una responsabilitat remota, sí, però políticament premeditada.

¹³⁸ FUSTER, J., *Nosaltres els valencians*, p. 98.

¹³⁹ Sobre tot això, vid. VALLES, I. (1986): *Indústria tèxtil i societat a la regió Alcoi-Ontinyent. 1780-1930*, Universitat de València, pp. 118-121.

¹⁴⁰ Menys coneguts que el del Alcoi, però exemplars igualment, són els impulsos que reberen —per mitjà de contactes professionals amb Catalunya— dos importants subsectors industrials presents a la Vall d'Albaida: el vidre (l'Olleria, dècada del 1920) i el plàstic (Alfarrasí, dècada de 1960). Cfr. SOLER, A. (1996): La Vall d'Albaida, dins *Geografia de les comarques valencianes*, Foro eds., València, pp. 165-290 (pp. 204, 252-252 i 254-255).

¹⁴¹ SANCHIS DEUSA, C. (1995): La xarxa de carreteres del País Valencià. Un balanç del període 1984-1995, dins *Cuadernos de Geografía*, 58, València, pp. 417-438 (pp. 14-15).

¹⁴² Fins i tot, hi ha propostes integradores exposades seriosament. Com la que, fa no res, llançava E. RODRÍGUEZ BERNABEU (1994): *Múrcia hauria de formar part de la Comunitat Valenciana*. (en *Alacant contra València*, Curial, Barcelona, p. 165 i ss.).

De qualsevol manera, el de Múrcia ha sigut, considerat amb una certa perspectiva històrica, un cas curiós i cridaner. De fet, el vell Regne de Múrcia, econòmicament connectat des d'un principi amb els altres països del camí meridiana, nasqué com un híbrid catalano-castellà, no gens problemàtic en un principi. Tanmateix, aquesta particular configuració poblacional s'esdevingué enmig d'una etapa fonamental per a la identificació entre pertanyença etnolingüística i projecció política —recordem els textos patriòtics de Muntaner.¹⁴³ Fou de resultes de tot això que s'operà la dissecció cartogràfica de la conca del Segura en dos hemiferis, a conseqüència de la guerra de 1296-1304: la futura Múrcia castellanitzada, d'una banda, i la Múrcia valencianitzada de l'antiga Corona d'Aragó, d'altra.¹⁴⁴ El problema, a hores d'ara i per damunt dels trets econòmics unificadors, segueix tenint les seues repercussions.

BIBLIOGRAFIA

- BARCELÓ TORRES, M. del C. i al. (1984): El papel de las ciudades en la configuración del Reino de Valencia, dins *Cuadernos de Geografía*, 34, València, pp. 63-79.
- FELIP SEMPERE, V. (1987): *La qüestió de les aigües entre la vila de Nules i Borriana*, Ajuntament de Nules.
- FERRER NAVARRO, R. (1975): Una fundación de Jaime I: Villarreal, dins *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, CSIC, Saragossa, vol. X, pp. 403-437.
- GUINOT RODRÍGUEZ, E. (1991): *Cartes de poblament medievals valencianes*, València.
- MARTÍNEZ FERRANDO, J. E. (1934): *Catálogo de la documentación relativa al antiguo Reino de Valencia contenida en los registros de la Cancillería Real*, Madrid.
- MIRET I SANZ, J. (1918): *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- ORTELLS CIABRERA, V. (1994): L'organisation historique du territoire dans la Méditerranée occidentale: de Murcie a Montpellier, dins *Méditerranée, revue géographique des pays méditerranéens*, Aix-en-Provence, núm. 1.2., pp. 67-70.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1995): *La Séquia Reial del Xúquer (1258-1847). Síntesi històrica i aportacions documentals*, Ed. Germania, Alzira.
- REGIÀ, J. (1972): El comercio entre Francia y la Corona de Aragón en los siglos XIII y XIV, y sus relaciones con el desenvolvimiento de la industria textil catalana, dins *Temas Medievales*, Anubar eds., València, pp. 27-47.
- ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1975): Múrcia, un país català frustrat?, dins *Miscel·lània Pau Vila*, Societat Catalana de Geografia, Granollers, pp. 375-385.
- ROSSELLÓ VERGER, V. M. (1987): Villas planificadas medievales del País Valenciano, dins *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, núm. 7, Madrid, pp. 509-525.
- SALES MARTÍNEZ, V. (1988): La cuestión del extremal en el regadío de la Real Acequia de Moncada, dins *Cuadernos de Geografía*, 44, València, pp. 221-234.
- SOLDEVILA, F. (1983, ed.): *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a.).
- TORRÓ ABAD, J. (1996): *Colonització feudal i resistència andalusina al Regne de València. La frontera meridional (1238-1277)*, tesi doctoral inèdita, Universitat de València.

¹⁴³ L'any 1300, després d'haver ocupat Jaume II la terra, el procurador del Regne de Múrcia, Bernat Sarrià, reconeixia que la conquesta havia estat fàcil per raó dels catalans assentats allí en dècades anteriors; però afegia a punt seguit que, de la mateixa manera, podria perdre-la pels castellans que hi havia: *que en Múrcia e en Oriola, e en Elx speciament, són poblats gran re de castellans, los quals, segons per presumpció que yo sé, molts vos tracten tot vostre dampnatge e an tractat molt lo perdiment de la terra, e tractarien si havien temps*. Com a única solució, recomanava Sarrià l'expulsió dels mesetaris... Cfr. FERRER I MALLOL, M. T. (1990): *Organització i defensa de un territori fronterer. La governació d'Oriola en el segle XIV*, CSIC, Barcelona, p. 7.

¹⁴⁴ Sobre la pervivència de la denominació *Regne de Múrcia* aplicada a la part incorporada al de València, vid. ibídem, pp. 3-9.

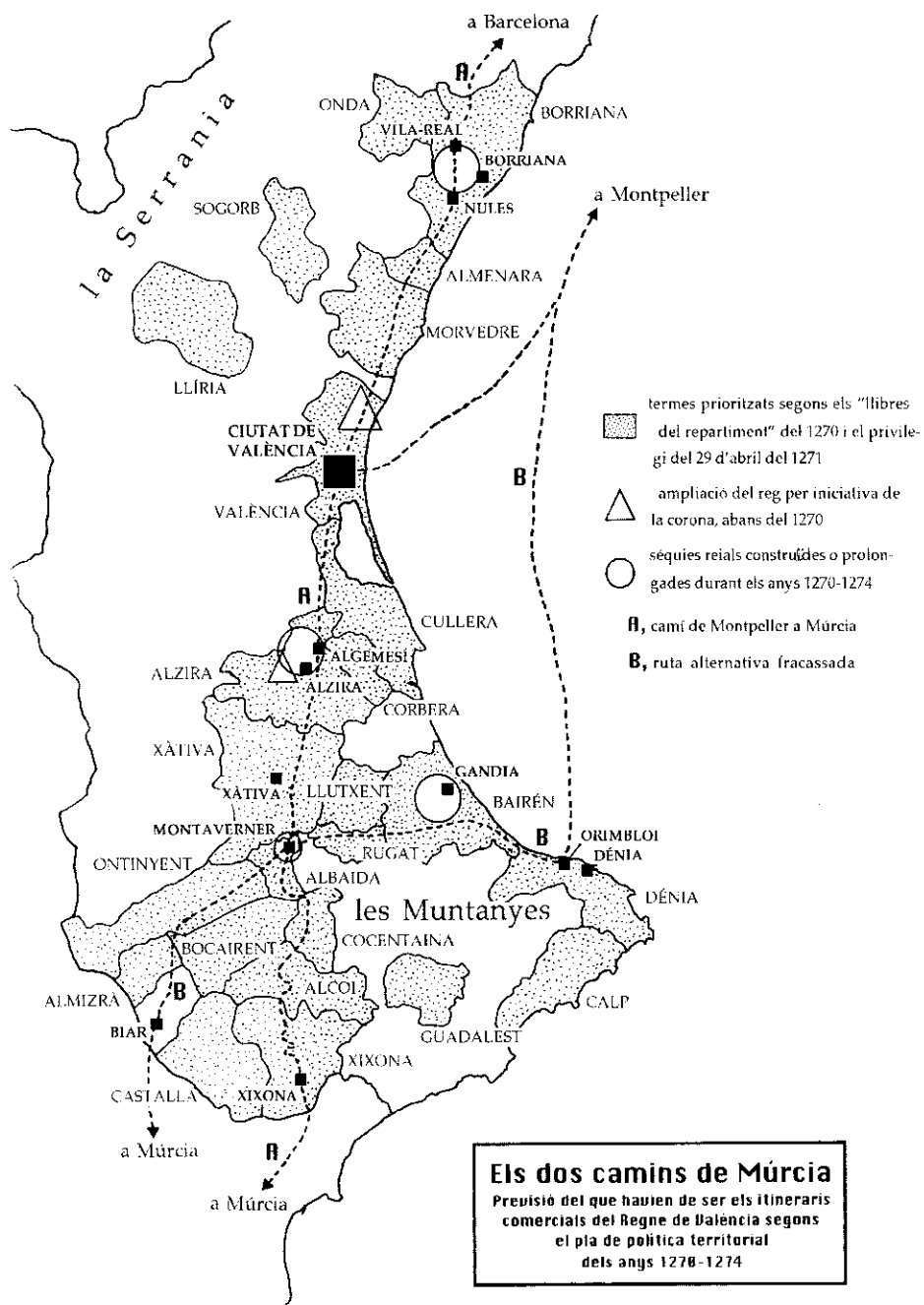

Figura 1. Els dos camins de Múrcia. Previsió del que haurien de ser els itineraris comercials del Regne de València segons el pla de política territorial del anys 1270-1274.

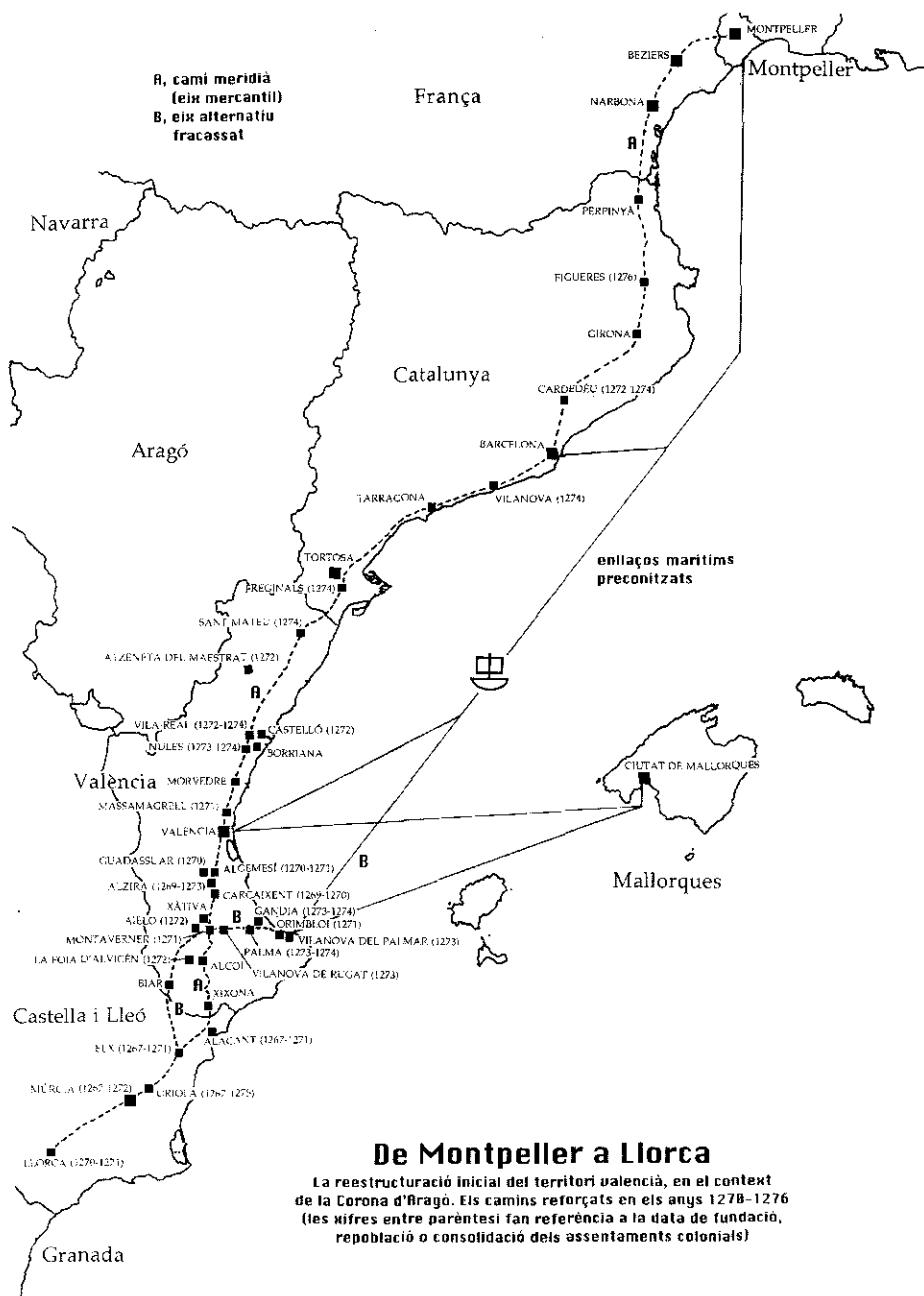

Figura 2. De Montpeller a Llorca. La reestructuració del territori valencià, en el context de la Corona d'Aragó. Els camins reforçats en els anys 1270-1276 (les xifres entre parèntesi fan referència a la data de fundació, repoblació o consolidació dels assentaments colonials)